

*Mr ph. Eliezer KATAN
PUKOVNIK*

**OBRAZOVANJE SANITETSKIH KADROVA
U NARODNOOSLOBODILAČKOM RATU
1941-1945.**

Sanitetska služba u narodnooslobodilačkom ratu (NOR) od samog početka bila je suočena sa krupnim problemom sanitetskih kadrova svih profila u pogledu brojnosti i njihove vojnostručne obučenosti. Postojala je stalna nepopunjenošć lekarskim, posebno hirurškim kadrom, a naročito je bilo veliko pomanjkanje nižeg i srednjeg stručnog osoblja. Većina lekara i drugog sanitetskog kadra bila je sa veoma skromnim vojnostručnim obrazovanjem, a i oni koji su imali neka znanja o vojnoj organizaciji sanitetske službe, malo su se time mogli koristiti u izvršavanju svojih zadataka u potpuno novim okolnostima partizanskog načina ratovanja. Kadar koji se uključivao u NOV i POJ objektivno nije mogao imati jedinstvene poglede za organizaciju i rad sanitetske službe u datim specifičnim uslovima, u kakvim je vođena oružana borba u našoj zemlji.

Obavljanje zadataka u jedinicama i ustanovama koje su dejstvovali ili radile dosta samostalno, relativno izlozano, stvaralo je sanitetskom kadru velike teškoće za međusobna konsultovanja u organizacijskim i stručnim pitanjima. Odvojenost od većih medicinskih centara i ustanova, bila je prepreka da se dolazi do stručne literature i dopunskih saznanja, odnosno da se upoznaju sa novijim stručnim dostignućima.

To su bili glavni razlozi koji su, već od samog početka NOR-a nametnuli sanitetskoj službi poseban, ali veoma važan i težak zadatak obrazovanja kadrova, njihovo stručno osposobljavanje i uzdizanje, kao i stvaranje novog, nižeg i srednjeg, kadra kroz obuku i školovanje.

OBUKA SANITETSKIH KADROVA U PRIPREMAMA ZA ORUŽANI USTANAK

Osobenosti razvoja Narodnooslobodilačke borbe (NOV) i rada sanitetske službe u vojnim jedinicama, uticalo je da se obučavanje i osposobljavanje sanitetskog kadra prilagodava konkretnim situacijama i potrebama.

U svim krajevima zemlje, u pripremnom periodu za početak oružanog ustanka, vojni komiteti i partiskske organizacije bili su inicijatori formiranja kurseva prve sanitetske pomoći. Radilo se po direktivama Komunističke partije Jugoslavije, a na osnovama zaključaka Savetovanja rukovodećeg aktivna KPJ održanog u Zagrebu početkom maja 1941, poznatog kao »Majsko savetovanje«, na kome su date smernice za pripremanje oružane borbe.

Odmah se počelo sa sanitetskim kursevima. Koliko je takvih kurseva održano od maja do jula 1941, odnosno od početka oružanog ustanka, nije

moguće utvrditi. Međutim, brojni podaci pružaju dosta dobre dokaze da su se ti kursevi održavali u mnogim mestima Jugoslavije. Polaznice prvih sanitetskih kurseva najčešće su bile omladinke, koje su kasnije u partizanskim jedinicama uspešno obavljale dužnosti bolničarki.

U nabrajanju gde su održani kursevi sanitetske pomoći spominje se Beograd i još 26 mesta u Srbiji. Navode se 43 imena zdravstvenih radnika koji su bili predavači na tim kursevima.¹ Zabeležen je i ovaj podatak: »Do 28. juna 1941, tj. do formiranja prve partizanske čete u užičkom kraju, samo u Užicu je završilo rad šest takvih kurseva, u Ivanjici dva, a u Radobudi kod Arilja jedan kurs. Sanitetskim kursom u Radobudi rukovodila je Ljubinka Đorđević, medicinska sestra, član KPJ, i prva žena bolničarka Užičkog partizanskog odreda² (poginula na Sutjesci juna 1943. kao referent saniteta 1. bataljona 2. proleterske brigade).

Još za vreme priprema ustanka doneta je odluka da se u selu Velike Livade (kod Petrovgrada, sada Zrenjanin) »organizuje tečaj prve pomoći. Odlučeno je da se ovaj tečaj legalizuje. Nemci su bili ubeđeni da ga opština organizuje kao tečaj Crvenog krsta«. Na tečaju je apotekar Nenad Bira bio jedini predavač, a slušaoci članovi Partije i SKOJ-a i neki vanpartijci.³

U sećanjima Danice Maksimović se navodi: »U Cetinju je bilo organizованo nekoliko sanitetskih tečajeva. Trajali su po 25 dana. Jedan takav tečaj organizovan je u junu 1941. i u sokolskoj opštini, kojim je rukovodila Marija Lompar, student medicine⁴.«

Jelena Drecun Kostić zapisala je: »Nas oko osam drugarica iz Ljubotinja pohađale smo sanitetski kurs u selu Bogutima negdje u junu 1941. godine. Kursom je rukovodila Milica Lopičić. S prekidima je trajao oko dva desetaka dana. Održavao se uveče. U prvim danima ustanka, poslije završetka kursa, raspoređene smo po odredima⁵.«

Ustanak i rasplamsavanje oružane borbe podsticali su da se ubrza i proširi aktivnost na formiraju novih sanitetskih kurseva. Zadatak koji je postavio Tito u ime Glavnog štaba Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije, a objavljen u Biltenu 10. avgusta 1941. da »štabovi i komandiri moraju se pobrinuti za potreban sanitetski materijal i osoblje, radi ranjenih i bolesnih⁶. imao je snagu naredbe, koji će se za sve vreme NOR-a pridržavati ne samo borbene jedinice, nego i sva rukovodstva NOP-a. Sanitetski kursevi se i sa početkom ustnaka i dalje održavaju. U sećanjima Đorđe Kolarić daje podatak o sanitetskim kursevima u Zemunu i okolini u letu 1941. Navodi da je prvi tečaj održan u stanu Nade Dragosavljević (Novo Selo, Banatska ul. 76), zatim nekoliko tečajeva kod dr Radomira Rajšića Buše (Dosejeva 7) u grupama 3 do 6 omladinki, ukupno oko 30. Tečajevi su održavani i u Gornjem Gradu (u Dobanovačkoj ulici), u Tvorničkom kraju (gde su polaznice bile radnice trikotaže »Sava«), i u Donjem Gradu (Karamatina ul. 18). Spominju se i imena nekih polaznica. Na tim kursevima bilo je 140 omladinki i mladih žena i nekoliko omladinaca.⁷

¹ Vita Cvetković: Lečenje ranjenika u Srbiji 1941-1945., NIRO »Četvrti julk«, Beograd, 1978, str. 22-23.

² Ratna sećanja iz NOB 1941-1942, VIZ, Beograd, 1981, knj. I, str. 142-143.

³ Ustanak naroda Jugoslavije 1941. VIZ, Beograd, knj. V, str. 441.

⁴ Ratna sećanja 1941-1945, knj. I, str. 288.

⁵ Ustanak naroda Jugoslavije, knj. II, str. 768.

⁶ Zbornik dokumenta sanitetske službe u NOR, Sanitetska uprava JNA, Beograd, 1952, knj. 1, str. 9.

⁷ U svedočenjima učesnika NOB, 1941-1945, VIZ Beograd, 1975, knj. 6, str. 171.

U Šapcu je jula 1941. radilo nekoliko tečajeva prve pomoći u kojima je bilo obuhvaćeno »oko 60 omladinki i žena«.⁸

Prvi kurs sanitetske pomoći na Kosovu i Metohiji, u Peći počeo je sredinom jula 1941. Imao je osam polaznica i trajao je oko dve sedmice. Rukovodilac kursa bila je Desanka Protić, student medicine. Kasnije se održavaju kursevi u Peći i u Vitomirici (u septembru 20 polaznica i u decembru 14).⁹

U avgustu su bolničarski kursevi organizovani u Petrovgradu (danас Zrenjanin), i završilo ih je 40 drugarica. Kursevi prve pomoći održani su u Kumanima i Melencima.¹⁰

U nekim mestima obuka bolničarki vršila se na neposredni zahtev partizanske jedinice. Tako je, na primer, komanda 1. čete za Bosansku krajinu, koja je krajem avgusta 1941. formirala i ambulantu (dr Vaso Butozan), zamolila sekretara Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu da iz Banje Luke uputi bolničarke. Tome zahtevu udovoljilo se na taj način što je Banjoj Luci organizovan bolnički kurs, koji je pohađalo osam devojaka, članova SKOJ-a, a obučavala ih je dr Danica Perović.¹¹ U izveštaju sekretara Oblasnog komiteta za Bosansku krajinu od 4. septembra 1941. delegatu Centralnog komiteta KPJ, piše da su dvije bolničarke na putu za šumu od tih koje su taj kurs prošle. Kurs je bio kratak - 8 dana.¹² U oktobru 1941. održana su u Banjoj Luci dva kursa. Kursevi su trajali 10 dana. Svaki je imao 8-10 drugarica. Sve su otišle u partizane, neke odmah, a neke kasnije. Treći kurs držala je drugarica Jelena u Prijedoru. Tamo je bilo oko 15 drugarica. Kurs je trajao 15 dana.¹³

Do kraja 1941. nastavljeno je sa održavanjem takvih kurseva. U Bitolju kurs je držala dr Mirjana Popadić,¹⁴ u Leskovcu je bilo nekoliko kurseva - rukovodilac Ana Stojković, student medicine,¹⁵ u Karađorđevu (Vojvodina) u oktobru i novembru sa po 10 drugarica a u toku zime još sa nekoliko manjih grupa, rukovodilac kursa Desa Stajić, medicinska sestra (član KPJ od 1940, poginula u jesen 1942).¹⁶

Na inicijativu Zdravstvenog matičnog odbora u Ljubljani se, osim održavanja bolničarskih kurseva, organizovano pristupilo i formiranju tečajeva za studente medicine i lekare. Kursevi za mlađe lekare vodio je dr Venceslav Arko sa Hirurškog odeljenja Opšte bolnice;¹⁷ hirurški tečaj iz prve pomoći za lekare na Hirurškoj klinici prof. B. Lavriča; operacijski kurs za medicinare na prosekturi koje su držali dr F. Derganc i dr. J. Milčinski; kratak kurs iz podvezivanja arterija i amputacija vodio je dr F. Derganc.¹⁸

SANITETSKI KURSEVI U PARTIZANSKIM ODREDIMA

Već sa prvim borbama i prvim ranjenicima u partizanskim odredima stvara se potreba organizovanja sanitetske službe. Skoro svugde obezbeđivanje potrebnog stručnog kadra postaje glavni problem. Njegovo rešavanje za-

⁸ Hronologija oslobođilačke borbe naroda Jugoslavije, VII Bgd., 1964, str. 68.

⁹ Svedočenje učesnika, knj. 5, str. 113-125.

¹⁰ Bakić A: Ustanak u Banatu 1941. - Vojno istorijski glasnik br. 4/1951. str. 59.

¹¹ Svedočenje učesnika, knj. 6, str. 85.

¹² Zbornik dokumenta i podataka NOR-a, tom IV, knj. 1, str. 189.

¹³ Hronike sanitetske službe, VMA, Beograd, 1967, sveska VII, str. 10-11.

¹⁴ Hronike - sv. IX, str. 241.

¹⁵ Svedočenje učesnika - knj. 7, str. 518.

¹⁶ Isto, knj. 6, str. 239.

¹⁷ Isto, knj. 17, str. 82.

¹⁸ Isto, knj. 21, str. 291.

visilo je umnogome od konkretnе situacije na određenom području, intenziteta burbenih dejstava, stvorene slobodne teritorije, priliva kadrova, broja ranjenika i drugih okolnosti. Problem obezbeđivanja prvih četa, bataljona i odreda sa nižim i srednjim sanitetskim osobljem, bio je svugde stalno prisutan, a posebno tamo gde je došlo do naglog formiranja novih odreda i njihovog razvoja. Zanemarljiv je bio broj bolničara ranije obučavanih u jugoslovenskoj vojsci koji su se nalazili u odredima. Malobrojne su bile i medicinske sestre sa završenom školom. Glavni teret pružanja prve pomoći i nege ranjenika pao je na omladinke koje su imale završen kurs a i na druge koje su bar nešto znale o tome. No, ni njih nije bilo u potrebnom broju. Zato se već u samom početku moralno misliti i na obuku sanitetskih kadrova.

Veselin Bulatović piše da je odmah posle oslobođenja Bijelog Polja 27. jula 1941. organizovan bolničarski kurs koji je vodio dr Martinović, lekar iz mesta. »Kurs, koji je pohađalo oko 20 djevojaka i mladića, radio je sve do napuštanja Bijelog Polja 7. avgusta 1941«.¹⁹

U oslobođenom Užicu krajem septembra 1941. počeo je bolničarski kurs koji je trajao oko 20 dana. Završen je oko 17. oktobra. Predavači su bili dr Levi i dr Andersen. - U Čačanskoj bolnici bolničarski kursevi trajali su po 7 dana. Kao politički komesar, bolničarka Marija Lompar bila je zadužena za te kurseve.²⁰ Za kurs u Užicu postoji podatak da je završilo oko 40 drugarica.²¹

U sećanjima dr Đure Mešterovića piše: »Početkom septembra u Beogradski bataljon počele su da dolaze i drugarice. Mi smo ih zadržavali uz štab i ja sam im održao kratak bolnički kurs. Četiri su raspoređene za rad u bolnicu, dve sam poslao u 2. i 3. četu za četne bolničarke, a dve sam zadržao da mi pomažu i obučavao sam ih u instrumentiranju i davanju narkoze«.²²

U izveštaju Štaba Kosmajskog NOP odreda od 18. septembra 1941. upućenog Glavnom štabu Srbije o zdravstvenim prilikama i sanitetskoj službi, navodi se da u Odredu ima 7 žena i da se one obučavaju za sanitetsku službu.²³ Prema²⁴ zapisu dr Gojka Nikolića uj²⁵ aljevačkom jOP odredu, »prva sanitetska~3elatnost poceliTjesa²⁶ ripremam²⁷ za_akciju_jia Kraljevo Vodržab sam brznčurs za bolmčarke²⁸ Svaka²⁹ eta dobila je jednu do dve bolničarke. Dr³⁰ arti³¹ Ko Tb³² zabeležIo "j³³cla se početkom noventBra smesti³⁴ Tprva ambulanta na planini Kukavici i da se odmah organizuje sanitetski kurs koji je imao oko 20 slušalaca mahom tekstilnih radnica iz Leskovca.³⁵

U podacima o sanitetskoj službi skoro svi tadašnji odredi spominju da se vrši obuka omladinki za bolničarke ili da se održavaju kursevi, ali bez posebnih detalja. Moma Marković u sećanjima navodi: »U jesen 1941. u školi u selu Kaoni organizovana je bolnica kojom je rukovodio doktor Boško Vrebalov, šef saniteta Štaba odreda. U bolnici su održavani kursevi za bolničarke, uglavnom mlađe seljanke«.³⁶

I antifašističke organizacije na oslobođenoj teritoriji bile su, takođe, aktivne u organizovanju bolničarskih tečajeva. U oktobru i novembru 1941. takvi tečajevi održavali su se u gospićkom kotaru, u selima: Divoselo, Mognorić, Ploče, Vrpec i Pavlovac, a održavala ih je Desa Marunić. U opštini Ška-

¹⁹ Ustanak naroda Jugoslavije knj. V, str. 64.

²⁰ Vita Cvetković, n.d. str. 86.

²¹ Ustanak naroda Jugoslavije, knj. VI, str. 511.

²² Hronika, IV, str. 4.

²³ Zbornik NOR-a, tom I, knj. 4.

²⁴ Hronike, sv. IV, str. 20 i 28.

²⁵ Ustanak naroda Jugoslavije, knj. IV, str. 20-21. Ovo se odnosi na Požarevački NOP odred.

re i Dabar (kotar Otočac) držala je Slava Blažević, med. sestra predavanja s praktičnim vežbama o ukazivanju prve pomoći ranjenicima. Tečajevi su se održavali dva puta nedeljno posle podne. »Svaki tečaj brojio je 30 do 50 žena. U Bruvnu vodila je bolničarski tečaj Perka Polovina. Tečaj je trajao 15 dana, a polazilo ga je 12 drugarica«.²⁶ U izveštaju Biroa zetske partiskske ćelije od 19. novembra 1941. Okružnom komitetu KPJ za podgorički okrug, piše: »Sa ženama je održan jedan bolničarski kurs od strane jednog druga medicinara, a kroz kurs su prošle 23 djevojke i žene. Napominjemo da je kurs bio kratak i nepotpun«.²⁷

Ovo se samo neki primjeri iz kojih se mogu, donekle, sagledati napor, obim i uspesi KPJ i vojnih komandi u obučavanju kadrova za sanitetsku službu u prvoj godini rata. Uočava se organizovan pristup. Bio je postavljen na širokoj osnovi i dao je vidne rezultate. Za naredni period, kada se u mnogo oštijoj formi ispoljava problem kadrova za sanitetsku službu sve to bilo je od velikog značaja.

SANITETSKA OBUKA U BRIGADAMA

Osnivanjem Prve proleterske narodnooslobodilačke udarne brigade krajem 1941, počeo je proces prerastanja partizanskih odreda u pokretne jedinice, koje postaju udarna snaga za ubrzani razvoj i širenje narodnooslobodilačke borbe.

U toku 1942. dolazi do širenja narodnog ustanka u Hrvatskoj i Sloveniji, a izvojene su značajne pobeđe proleterskih i udarnih brigada u Bosni i Hrvatskoj. Rezultat toga bila je velika oslobođena teritorija koja je obuhvatila Bosansku krajinu, Liku, Kordun, Baniju i znatan deo Dalmacije.

Povećan broj jedinica i žešće borbe dovele su do brojčanog porasta ranjenika naročito sa težim povredama, tako da je nastala potreba organizovanja trupne sanitetske službe u sastavu jedinica i stvaranja mreže bolnica. To je sanitetskoj službi nametalo nove probleme, među kojima problem kadrova postaje jedan od primarnih.

Prilikom formiranja 1. proleterske brigade i organizovanja sanitetske službe u njoj, nije bilo nekih posebnih problema oko kadrova, jer u jedinicama koje su ušle u sastav brigade uglavnom je bilo dovoljno sanitetskog osoblja. Najveći broj njih su s jedinicama prešli iz Srbije i Crne Gore. Slična situacija bila je i u ostalim brigadama koje su formirane u proleće 1942.

Drugacijia situacija bila je u partizanskim i dobrovoljačkim odredima. O tome referent saniteta pri Vrhovnom štabu, u izveštaju Vrhovnom komandantu Titu od 13. februara 1942, piše:

»Posle dvodenvnog obilaženja mogu da ti podnesem kratak izveštaj. Od 9 meštanskih četa obišao sam ih 5. Opšta konstatacija: apsolutni nedostatak svake sanitetske službe. Na osnovu toga odabrao sam iz svake čete po dvojicu najbistrijih i najzdravijih mladića koje odmah upućujem u Foču na kurs za četne bolničare. Zato te molim da ukažeš svaku pomoći drugu Božoviću oko organizacije te škole. Kurs bi trajao oko 10 do 15 dana«.²⁸

Obezbeđenje lekarskim kadrom za formirane bolnice u to vreme, nije bilo većih problema. To se može zaključiti iz naredbe referenta saniteta

²⁶ Žene Hrvatske u NOB, knj. 1, str. 38.

²⁷ Zbornik NOR-a tom III, knj. 1, str. 225.

²⁸ ZSS, knj. 12, str. 17, i Zbornik NOR-a, tom II, knj. 2, str. 344.

pri VŠ od 9. marta 1942. o rasporedu i zadacima lekara u bolnicama.²⁹ Neke podatke o problemima u odnosu na sanitetski kadar nalazimo u pismu referente saniteta pri VŠ od 29. marta 1942. godine referentu saniteta Glavnog štaba Hrvatske: »Do danas mi nemamo nikakve veze sa sanitetom Hrvatske, Dalmacije i Slovenije. Potrebno je da se povežemo da izmijenjamo iskustva da izvršimo plansku raspodelu sanitetskih kadrova«. Zatim se navodi: »Ljekari su nam raspoređeni, uglavnom po bolnicama, a samo malim dijelom po odredima u pokretu. Bosanski odredi sasvim su bez ljekara. Nedostaju nam mlađi ljekari za odrede i bataljone. Pristupili smo vaspitanju vlastitog hirurškog kadra, tim putem što ćemo mlade snage dovoditi na rad u centralne bolnice i mobilnu hiruršku ekipu na prakticiranje u stručno-hirurškom treiranju rana. Nedavno je završen prvi tečaj jedne sanitetske škole koju su prošli u toku dvije nedjelje 15 izabranih drugova iz bosanskih odreda«.³⁰

Razmatranje o načinu rešavanja problema kadrova sadržaj je članaka »Qdgoj Jcadrova«.ujarvoni, broju »Partizanski sanitet« sa potpisom Mediko (dr Gojko Nikoliš). Postavljajući ptianje šta treba preduzeti pored ostalog navodi: »TreblT odabirati mlade lekare, izdvajati ih iz odreda i upućivati ih na hiruršku naobrazbu u onim bolnicama gde radi neki iskusniji hirurg. Moramo odgojiti tip bolničara »lekarskog pomoćnika«. Njih treba izdvajati iz redova okretnijih bolničara i medicinara, držati im dopunske kurseve u bolnicama. Po svima bolnicama organizirati početne kurseve za bolničare i bolničarke.³¹

Nakon obilaska bolnica na oslobođenom delu Crne Gore i uvida u stanje, zamenik referenta saniteta pri VŠ dr Bora Božović šalje 18. maja 1942. dopis Glavnom štabu za Crnu Goru i Boku u kojem iznosi svoja zapažanja i predlog, te smatra da bi se moralno hitno pristupiti obučavanju većeg broja bolničara i bolničarki.³²

U prvoj polovini 1942. situacija je bila takva da su još uvek postojale velike prepreke i teškoće za međusobno povezivanje i uticaj na organizaciju i rad sanitetskih službi u pojedinim oslobođenim delovima zemlje. Približno jednake okolnosti i uslovi stvarali su skoro iste probleme i nametali sličan način rešavanja. To se odnosi i na obuku sanitetskih kadrova.

Iz dnevnih zapovesti Štaba 2. štajerskog partizanskog bataljona za 8. i 9. februar 1942. saznaje se da »tečaj za četne bolničare traje od 9 do 10,30 časova a vodi ga drug bataljonski lekar« (student medicine Vlado Kravos).

Šef saniteta Ličke grupe odreda dr Slava Ćetković - Očko zabeležila je da su kursevi za četne bolničare održani u svim odredima u februaru, martu i aprilu 1942. Vodili su ih referenti odreda samostalno po dobijenim uputima. Program je obuhvatao osnovna poglavља iz prve pomoći i higijene. Održavanje takvih kurseva nastavljeno je i kasnije.³⁴

U Slavoniji prvi kurs za bolničare počeo je 10. marta 1942. u Bogovađi a prisustvovalo je desetak drugova i drugarica većinom daka i radnica.³⁵ Dr Grujica Zarković koji je vodio taj kurs, u pismu Štabu Slavonskog odreda od 11. maja 1942. predlaže da mu se stvari prilika da i nadalje održava takve kurseve po vodovima,³⁶ no to je omogućeno tek krajem leta pa nadalje.

²⁹ Isto, knj. 12, str. 20.

³⁰ Isto, knj. 1, str. 22.

³¹ Isto, knj. 1, str. 37.

³² ZSS, knj. 12, str. 26.

³³ Zbornik NOR, tom VI, knj. 2, str. 41 i 42.

³⁴ Hronike, sv. II, str. 324. i knj. 6, str. 20.

³⁵ Hronike, sv. I, str. 7 i 92.

³⁶ ZSS, knj. 3, str. 11.

U centralnoj Bosni, u bolnici na planini Boriji, početkom 1942. Tvrko Matijević održao je kratak kurs za bolničarke u bolnici i nekoliko drugova iz četa, uglavnom, praktička obuka pružanja prve pomoći. Trajao je 15 dana. U akciji za borbu protiv pegavca vršene su pripreme za održavanje higijeničarskih kurseva. Prvi kurs počeo je u Vjecanima kod Prnjavora i bio je završen ispitom. Sem higijene, depedikulacije i zaraznih bolesti predavala se još i prva pomoć, tako da su ovi higijeničari mogli zameniti četne bolničare. Drugi kurs imao se održati u Jošavci ali ga je omeo jošavački četnički puč. U aprilu je bolničarski kurs održan u 2. krajiškom odredu.³⁷ Početkom leta u bolnicama 1. krajiškog odreda održano je nekoliko kurseva. Sa kojim problemima se tada susretalo, kazuje i deo iz izveštaja štaba 1. krajiškog odreda od 25. jula 1942. upućenog Glavnom sanitetu Operativnog štaba za Bosansku krajinu: »Najbolnija tačka su kursevi koji moraju trajati kratko vrijeme a na te kurseve se šalju drugarice od kojih 3/4 ne zna čitati i pisati, a dotične drugarice moraju dobro da se spreme. Potrebno je dulje vrijeme da nauče sve što treba«.³⁸ Taj problem bio je izrazito prisutan na području Bosanske krajine gde je popuna bolničarkama, uglavnom, morala da se vrši obukom kroz kurseve seoskih devojaka među kojima je veliki broj bio i bez osnovne škole. Zato u podacima gde se spominju kursevi za bolničarke, često se navodi da se uporedo održava i kurs za opismenjavanje.

I u drugim krajevima održavali su se takvi kursevi. Na primer: u letu 1942. pri bolnici na Biokovu u selu Brikvi održan je prvi kurs koji je trajao 20 dana, bilo je 10 drugarica i 5 drugova. Zatim je počeo drugi kurs sa 14 polaznika, koji nije bio završen zbog neprijateljeve ofanzive.³⁹ Na Fruškoj gori održan je u bolnici prvi kurs od 5. do 20. jula koji je završilo 12 drugarica. Drugi je bio od 2. do 25. avgusta, a završilo ga je 25 drugarica.⁴⁰

Proleterske brigade, koje su u letu 1942. došle na područje Bosanske krajine oslobođaju zajedno sa drugim jedinicama mnoge gradove. Sa oslobođenim delovima Hrvatske stvara se povezana velika slobodna teritorija. Na toj teritoriji u jesen, uz postojeće, osnovane su mnoge nove bolnice. Obrazovane su 4 bolničke grupacije. U petrovačkom basenu (Bosanski Petrovac i okolina) bila je Centralna bolnica VŠ koja je imala prihvatilište, 8 bolničkih odeljenja, 1 oporavilište i 2 ambulante za narod.⁴¹ Na Grmeču i u Podgrmeču bilo je 6 bolnica Operativnog štaba za Bosansku krajinu. U Lici, Baniji i Kordunu bile su bolnice Glavnog štaba Hrvatske, dok je Štab IV operativne zone svoje bolnice, krajem 1942. imao raspoređene u Livnu, Glamoču, s. Mrđe i Šošiću na Biokovu.

Za te bolnice i za novoformirane brigade bilo je nužno obezbediti potreban broj bolničarskog i drugog stručnog kadra. Jedini način bio je obuka na kursevima. Oni se permanentno održavaju gde god za to postoje, pa i najminimalniji uslovi. Za delimičan uvid u angažovanju na tom poslu navode se samo neki podaci. Prema izveštaju od 19. septembra 1942. u bolnicama 1. krajiškog odreda na bolničarskim kursevima u to vreme bilo je 34 polaznika.⁴² Politički komesar 2. krajiške brigade u izveštaju od 14. oktobra 1942. javlja Operativnom štabu za Bosansku krajinu: »Stvorena je pokretna brigadna ambulanta kao i bolnički kurs unutar brigade na kojem bolničko osoblje

³⁷ Hronike, sv. VII, str. 20-21 i 151.

³⁸ ZSS, knj. 10, str. 180.

³⁹ Hronike, sv. III, str. 7 i 9.

⁴⁰ Isto, sv. VI, str. 2-3.

⁴¹ ZSS, knj. 12, str. 63.

⁴² ZSS, knj. 10, str. 226.

dobija veću stručnu spremu«.⁴² Na inicijativu referenta saniteta pri VŠ organizovan je u Centralnoj bolnici na Grmeču kurs za pomoćnike bataljonskih lekara. Trajao je od 22. oktobra do 12. novembra 1942, a vodio ga je dr Herbert Kraus. Bilo je 12 polaznika.⁴³

Štab IV operativne zone Hrvatske organizovao je u septembru i oktobru 1942. nekoliko kurseva za bolničare: u Livnu sa 25 slušalaca, u Mrđama je bilo 16 polaznika, a u Glamoču 65 drugarica i drugova.⁴⁴ Obaveštavajući vrhovnog komandanta Tita o stanju na glamočkom sektoru, Aleksandar Ranković, u izveštaju od oktobra 1942. navodi: »Dalmatinци su ovde organizovali kurs za bolničare na kome učestvuje ravno 70 devojaka i taj broj se stalno povećava«.⁴⁵ U naredbi komandanta 5. narodnooslobodilačke brigade Hrvatske, od 7. novembra 1942, zahteva se »da štabovi bataljona i komande četa na poziv v.d. sanitetskog referenta brigade stave istom na raspolaganje drugove bolničare radi obuke i drugih potreba«.⁴⁶ - Štab 3. ličkog NOP odreda, u izveštaju od 28. novembra 1942. obaveštava Glavni štab NOV i PO Hrvatske: »Poslato je na bolnički kurs 10 drugova u I ličku bolnicu, koji su predviđeni za bataljonske i četne bolničare. Dok ovih 10 završi kurs bit će odmah upućeno drugih 10 i tako će pitanje sanitetske službe u ovom Odredu biti riješeno u najskorije vrijeme«.⁴⁷

U odeljenjima Centralne bolnice Vrhovnog štaba prema izveštaju zamjenika političkog komesara te bolnice od 10. novembra 1942. upućenog Centralnom komitetu KPJ,⁴⁸ održavani su u to vreme bolničarski kursevi: na hirurškom odeljenju u Bosanskom Petrovcu sa 9 slušalaca; na II hirurškom u Ataševcu bilo je 18 drugarica i drugova; na III hirurškom u Slatini kurs je pohađalo 14 slušalaca; na kursu u IV hirurškom odeljenju u Šobotovcu bilo je 15 drugarica; na V hirurškom u Velikim Stjenjanima na bolničarskom kursu učestvovalo je 11 drugova iz krajiških brigada i 15 drugarica; na VI hirurškom odeljenju u Drvaru bilo je 13 drugarica; na internom odeljenju u Drniću kurs je pohađalo 15 drugarica, što je ukupno 95 polaznika. - U istom izveštaju se navodi da se u Centralnoj apoteci VŠ koja se nalazi u Drniću, održava i kurs za apotekarske pomoćnike. Na tom kursu bilo je 12 drugarica koje su uz praktičan rad imale i teoretsku nastavu. Kurs je vodila mr ph. Jela Žunić, tadašnji rukovodilac Centralne apoteke.

Kursevi se održavaju i u drugim krajevima. U južnoj Srbiji na Radan planini održan je u jesen 1942. sanitetski kurs za 20 slušalaca iz Jastrebarskog i Kukavičkog odreda.⁴⁹

U Slavoniji, u drugoj polovini 1942, nastavljeno je sa održavanjem kurseva za bolničare, a prvi srednji stručni kurs za osposobljavanje komandira bolničarskih vodova i četa i lekarskih pomoćnika za odeljenja bolnica i sa-mostalnih ambulanti, održan je od 10. novembra do 1. decembra 1942.⁵⁰

Referent saniteta u Slovencijskoj brigadi »Matija Gubec«, dr Marjan Morelj, održavao je, u novembru i decembru 1942. kraće kurseve za četne bolničare.⁵¹

⁴² Zbornik NOR, tom IX, knj. 2, str. 197.
« ZSS, knj. 10, str. 235 i knj. 1, str. 85.

⁴⁴ Hronike, sv. III, str. 19-35.

⁴⁵ Zbornik NOR-a, tom II, knj. 6, str. 195.

⁴⁶ Isto, tom V, knj. 9, str. 67.

⁴⁷ Isto, tom V, knj. 9, str. 349.

⁴⁸ ZSS, knj. 12, str. 63-68.

⁴⁹ Hronike, sv. IV, str. 33.

⁵⁰ Isto, sv. I, str. 121 i 124.

⁵¹ Isto, sv. X, str. 53.

Slušateljke sanitetskog kursa.

Za školovanje nižeg i srednjeg sanitetskog kadra, dosta često postojeće okolnosti nisu pružale nikakve mogućnosti da se kursevi formiraju, naročito u jedinicama koje su bile u stalnim pokretima. Obuka tog kadra morala se prilagoditi nametnutim uslovima. Navodi se primer iz sredine 1942. koji je zapisao dr Mito Savičević, u to vreme referent saniteta 4. crnogorske proleterske brigade. »Odlučeno je da u toku marša za Bosnu ljekari iskoriste

svaki slobodan trenutak da, po utvrđenom planu, drugarice koje su imenovane za četne bolničarke upute u osnovna znanja o pružanju prve pomoći, transportu ranjenika i zaštiti od raznih bolesti. Zato je kratko odmaranje brigade, poslije Bugojna do napada na Kupres, iskorišćeno za stručno uzdizanje bataljonskog i četnog saniteta. Pri previjanju lakših ranjenika koje smo задржали u brigadnoj bolnici držali smo predavanje.⁵² Takav način obuke, najčešći u prvim godinama rata, bio je primenjivan i dalje skoro do kraja NOR-a, prvenstveno u odredima, bataljonima, brigadama i manjim pokretnim ambulantama i bolnicama.

U razdoblju do Prvog kongresa partizanskih lekara (septembra 1942), postojeće okolnosti i uslovi nisu omogućavali da bude više direktivnih uputstava i članaka namenjenih stručnom uzdizanju. Nekoliko članaka u prvom broju lista »Partizanski sanitet« - Kako treba liječiti rane; - 0 frakturama; - Kongelacije; - Da li se može u svakoj situaciji raditi aspetično; - Pjegaviti fiftus; - Ujed zmije; - Febris woleynica; - predstavljali su smernicu na koji način se može pristupiti obrazovanju sanitetskih kadrova. Referati na Kongresu imali su značajno mesto, jer su usmeravali ka jedinstvenim gledištima za rešavanje najvažnijih problema u radu sanitetske službe. U tome su kasnije, imale vidan udio i brojne sanitetske publikacije, a naročito izdavačka delatnost sanitetske službe.

Ospozobljavanje sanitetskog kadra za organizacijske poslove i rukovođenje sanitetskom službom bio je poseban problem. Odsutnost bilo kakvog prethodnog vojnostručnog obrazovanja i, objektivno, nametnuta specifičnost partizanskog načina ratovanja, bile su glavne otežavajuće okolnosti. Sve do donošenja Statuta (a u nekim krajevima i dosta nakon toga) nije bilo jedinstvenog načela za organizacionu strukturu sanitetske službe i sistema rukovođenja. Usmeravanja su vršena, povremeno sa manjim ili većim razlikama u pojedinim krajevima, naredbama, uputstvima, pravilnicima i slično. koje su sa mostalno izdavali štabovi i komande.

SVAKA SANITETSKA USTANOVA - SANITETSKA ŠKOLA

Stalno širenje NOB- brojno jačanje i organizovanje novih odreda i brigada, rezultiralo je novim, kvalitetnim razvojem. U jesen 1942. dolazi do formiranja divizija i korpusa. Obezbeđivanje tih novih jedinica i sanitetskih ustanova potrebnim stručnim kadrom, problem je koji se sve oštije ispoljava. Zato je i razumljivo što je u Statutu sanitetske službe NOVJ (donetog u to vreme) među glavnim odredbama i zadatkom za obučavanje sanitetskog osoblja tako da svaka sanitetska ustanova bude sanitetska škola.⁵³ To nije bila samo obaveza, već nužnost nametnuta konkretnom situacijom i jedino moguće rešenje. U bolnicama koje su tada pripadale 1. bosanskom korpusu nastavljeno je sa održavanjem kurseva. Do početka četvrte neprijateljeve ofanzive (januar 1943) u bolnici Žagar kod Bihaća bilo je oko 120, a u bolnici na Grmeču iznad sela Lukići 80 polaznika.⁵⁴ Druga proleterska divizija odmah posle formiranja divizijske pokretne bolnice (tada u selu Tičevu - upravnik dr Žarko Mikić), organizovala je kurs za niži sanitetski kadar koji je trajao 15 dana.⁵⁵ Bez obzira na početak četvrte neprijateljeve ofanzive tek

⁵² Četvrta proleterska, VIZ, str. 93-95.

⁵³ ZSS, knj. 1, str. 114.

⁵⁴ Hronike, sv. IX, str. 28 i sv. VII, str. 186.

⁵⁵ Hronike, sv. VII, str. 156.

Sanitetska obuka. Takmičenje u previjanju.

formirana 9. divizija, sredinom februara 1943, organizuje u Imotskom bolničarski kurs. Radi u pokretu i završava u selu Soviči krajem meseca.⁵⁶

Nove brigade, koje nisu ušle u sastav divizija, nastojale su (neke manje a neke više uspešno) da kroz obuku na kursevima obezbede potreban sanitetski kadar. Primer uspešnosti takvog rada bio je u 1. vojvodanskoj brigadi (formirana 11. aprila 1943). U izveštaju referenta sanitetske službe upućeno štabu brigade 18. jula 1943. stoji: »Šaljemo vam tražene podatke: Sanitetih kurseva je održano 8; Kursista je bilo 190; Broj sanitetskih predavanja 112;⁵⁷

Brojni podaci pokazuju da se u većini brigada najčešće obavljala obuka nosilaca ranjenika i vodnih bolničara, dok su divizijske bolnice i oddeljenja bolnica vojnoteritorijalnih komandi (područja, oblasti) redovno bili glavni punktovi gde su održavani kursevi za četne bolničare i srednje sanitetsko osoblje. Ta praksa je bila stalna, sve do kraja rata, tako da ne postoji mogućnost da se bar približno oceni broj održanih kurseva a posebno broj njihovih polaznika.

Koliko je i neprijatelj smatrao važnim održavanje sanitetskih kurseva u NOV i POJ, može se ilustrovati i podatkom da je čak i o njima tražio i dobijao obaveštenja. U izveštaju 3. domobranskog zbora od 5. maja 1943. stoji: »U s. Blagaj (8 km s.z. od Kupresa) nalazi se, navodno, stožer novopostojеće X partizanske divizije. U Blagaju se održava jedan bolničarski tečaj, koga vodi jedna Zagrebčanka... «⁵⁸

⁵⁶ Hronike, sv. III, str. 50 i 57.

⁵⁷ Zbornik SS, knj. 9, str. 9.

⁵⁸ Zbornik NOR-a, tom IV, knj. 13, str. 704.

OBUKA ZA PREVENTIVNU ZAŠTITU

U prvim godinama NOR-a, obuka za preventivni rad bila je najčešće sastavni deo obuke u osposobljavanju sanitetskog kadra za čete, odrede, bataljone i brigade. Redi su bili posebno organizovani kursevi za higijeničare i dezinfektore. Oni su se, uglavnom obučavali kroz praktični rad u neposrednom izvršavanju zadatka. Pojačan rad obučavanja kadrova za preventivu, dolazi u periodima razbuktavanja pegavog tifusa. To se posebno ispoljilo u proleće 1943. Za vreme četvrte neprijateljeve ofanzive kod Operativne grupe VŠ i na terenima Banije, Like i Korduna.

Saradjnjom sanitetske službe Glavnog štaba Hrvatske i Inicijativnog odbora ZAVNOH-a organizovano je više higijeničarskih kurseva na kojima su obučavani kadrovi za zdravstvene sekcijske po selima i za brojne pokretne ekippe za depedikaciju. Na takvim zadacima u toku NOR-a dolazilo je do izražaja efikasnost zajedničkog delovanja vojnog saniteta i civilne zdravstvene službe.

U izveštaju Sanitetskog odseka GŠ Hrvatske od 27. juna 1943. navodi se da je obuka higijeničara uspešno završena i da je za svaku brigadu u formiranju po jedna higijenska ekipa.⁵⁹

Politodel 4. proleterske brigade 2. divizije u izveštaju CK KPJ od 15. avgusta 1943. govori i o sanitetskom kadru, pa navodi: »Da bi se on još više uzdigao organizovan je pri našoj bolnici jedan higijenski kurs koji su do sada prošli svi bataljonski sanitetski referenti i njihovi zamenici. Kurs i dalje traje i pokazuje uspeh«.⁶⁰

Iako ne tako intenzivno kao prvih godina NOB-a, u okupiranim mestima i dalje su se održavali kursevi za sanitetsko osoblje koje se spremava za odlazak u partizane. U sećanjima dr Ljubomira Kraljević, zapisano je da su se, početkom 1943. u Splitu održavali sanitetski kursevi koji su trajali dva meseca, i da je na kursu bilo 8-10 drugarica.⁶¹ Potvrdu za taj navod imamo i u podatku iz izveštaja ilegalnog Gradskog odbora AFŽ Split za mart 1943: »Mjesto: Lučac - kurs za prvu pomoć pohađaju 3 drugarice; Varoš - kurs za prvu pomoć pohađaju 3 drugarice; Dobri - kurs za prvu pomoć pohađaju 3 drugarice; Intelekt - organizovali 3 kursa iz prve pomoći«.⁶² Prema pisanju dr Franca Derganca u maju 1943. počeli su u Ljubljani sa dr Milčinskim hirurški kursevi za medicinare. Održavani su rano ujutro u prosekturi.⁶³

Veza sa Britanskom vojnom misijom pri VŠ u letu 1943. pružila je priliku šefu Sanitetskog odseka VŠ da u opširnijem referatu objasni stanje i probleme sanitetske službe. Navodi i problem kadrova, odnosno koji bi vid pomoći u tom pogledu mogli da pruže savaznici.⁶⁴ »Mi nismo u stanju da zadovoljimo potrebe naših novostvorenih divizija. Mnoge od njih nemaju hirurga. Potreban nam je veliki broj. Za sada oko 10 - 15 mlađih hirurga i koji stariji hirurg kao savetnik. Dobro bi nam došli i stručnjaci epidemiolozi (praktičari) stručne bolničarke i dezinfektori. Mi danas raspolažemo sa većim brojem mlađih medicinara, koji su stavljeni u položaj da kao partizani rešavaju sva moguća praktična pitanja saniteta. Njima je danas neophodno

⁵⁹ ZSS, knj. 2, str. 36.

⁶⁰ Zbornik NOR-a, tom IX, knj. 4, str. 137-138.

⁶¹ Hronike, sv. III, str. 136.

⁶² Žene Hrvatske, knj. 1, str. 256.

⁶³ Hronike, sv. X, str. 283'.

⁶⁴ ZSS, knj. 1, str. 186.

potrebno da svoja praktična iskustva obogate novim teorijskim znanjem. U tu svrhu naša je želja da jedan broj naših medicinara ode u koju od vaših bolnica na Sredozemlju«.

OSNIVANJE I RAD SANITETSKIH ŠKOLA

Kapitulacija Italije (9. septembar 1943) i nagle promene koje su time nastale, imale su veliki uticaj i na rad sanitetske službe u celini. Na problem kadrova to" se odražavalo izvesnim poboljšanjem, većim prilivom stručnog kadra, dok je zbog brzog formiranja novih brigada, divizija i bolnica nastala još veća potreba za nižim i srednjim sanitetskim kadrom svih profila. - Obuka, školovanje i stručno uzdizanje kadra bio je imperativ u datoj situaciji.

Osim stalnog rada na obuci nižeg i srednjeg sanitetskog kadra u brigadama, divizijama i bolnicama, gde god su postojale mogućnosti formiraju se i sanitetske škole, prvenstveno, radi podizanja kvaliteta nastave i kontinuiteta osposobljavanja.

Takva mogućnost ukazala se u septembru 1943. u oslobođenom Jajcu. Sanitetski odsek VŠ ubrzo organizuje viši sanitetski kurs. O tome se u izveštaju šefa Sanitetskog odseka Vrhovnog štaba (SOVŠ) koji je 27. oktobra 1943. upućen Vrhovnom komandantu Titu, navodi: »Sanitetska škola: Po dolasku u Jajce sazvali smo tzv. viši sanitetski kurs za bataljonske i brigadne referente. Prvi kurs završen je. Nivo kursa i njegov uspeh bili su veoma dobri. Sada se održava drugi kurs. Program nastave i metod nastave neprekidno se usavršavaju«.⁶⁵ Prvi kurs je završilo 38 drugarica i drugova.⁶⁶ Drugi kurs imao je 43 polaznika, radio je od 22. oktobra do 27. novembra 1943.⁶⁷ Treći kurs radio je od 5. do 25. decembra 1943. Kurs je završilo 47 drugarica i drugova.⁶⁸ Rad škole je prekinut napuštanjem Jajca (9. januara 1944). U toj školi septembra 1943. završava se kurs za apotekarske pomoćnike koji je u avgustu započet u Bugojnu pri 5. diviziji.⁶⁹

Da bi se obezbedilo izvršenje naređenja VŠ, od 22. oktobra 1943. o formiranju dezinfekcionih stanica na svim komunikacionim čvorovima, u Bugojnu je, pri komandi Jajačkog vojnog područja održan kurs za dezinfektore, na kojem je bilo 11 drugova i drugarica.⁷⁰ - U organizaciji 5. korpusa, krajem decembra 1943, počeo je sa radom higijeničarski kurs u Majkićima na Kozini (Bosanska krajina) sa 20 drugova i 4 drugarice. Predavači su bili dr Rudolf Binefeld i dr Drazin. Nastavni program: Higijena; Najčešće zarazne bolesti sa epidemiologijom; Organizacija sanitetske službe; Vojna i politička obuka. Praktična nastava sastojala se u radu sa »partizanskim« buretom, kopanje nužnika itd. - Kurs je završen 16. januara 1944. Sledeći kurs, zbog u to vreme neprijateljeve ofanzive, počeo je 24. februara a završio se 12. marta 1944. bilo je 26 polaznika a održan je u Majkića Japri.⁷¹

Krajem novembra ili početkom decembra 1943. na Hvaru završen je prvi viši sanitetski kurs koji je pohađalo 44 služaoca. Istovremeno, završio je i divizijski kurs 26. divizije sa 18 slušalica, i odmah počeo drugi.⁷² Uz bol-

⁶⁵ ZSS, knj. 1, str. 228.

⁶⁶ Isto, knj. 1, str. 230.

⁶⁷ Isto, knj. 1, str. 233.

⁶⁸ Isto, knj. 1, str. 241.

⁶⁹ Hronike, sv. VII, str. 358.

⁷⁰ Isto, sv. VIII, str. 6.

⁷¹ Hronike, sv. VIII, str. 132-137.

⁷² Isto, sv. III, str. 86.

nicu 8. korpusa na Visu, oko 20. novembra 1943, počinje sa radom viša sanitetska škola. Upravnik je bio dr Premeru. Bilo je 42 kursista. Kurs je trajao mesec dana. Oko 8 kursista obučeno je za narkotizere i instrumentarke.⁷³ Uporedo je radio i kurs za apotekarske pomoćnike sa 14 polaznika. Trajao je od 25. novembra do 25. decembra 1943. Predavači na tom kursu bili su mr ph Jela Žunić (rukovodilac kursa) i apsolvent farmacije Majer Musafija.⁷⁴

Za delove koji su dejstvovali na kopnu, 8. korpus je organizovao u Livnu sanitetsku školu gde je od 10. novembra do 10. decembra 1943. održan prvi kurs sa 21 polaznikom.⁷⁵ Program i metod nastave bio je, uglavnom, kao i u Sanitetskoj školi VŠ u Jajcu. Za drugi kurs bili su odmah pozvani novi kursisti.⁷⁶ Kasnije je ta škola prešla u s. Preodac.

Krajem oktobra 1943. u Pljevljima pri korpusnoj bolnici 2. korpusa održan je kurs sa 60 polaznika, među kojima je bilo nekoliko referenata saniteta brigada i veći broj referenata saniteta bataljona.⁷⁷ Neka pitanja obuke sanitetskih kadrova Štab 2. korpusa reguliše naredbom od 11. novembra 1943. štabovima 2. proleterske i 3. udarne divizije: »U cilju zamenjivanja ženskog stručnog kadra-osoblja u bataljonima, muškim, štabovim, II proleterske i treće udarne divizije poslaće odmah na viši bolničarski kurs u Stalnu vojnu bolnicu II udarnog korpusa iz svake brigade pod njihovom komandom po 6 zdravih, snažnih i okretnih mladića. Ovi moraju biti pismeni. U divizijske bolnice poslaće odmah na bolničarski kurs onoliki broj sposobnih muškaraca, koliko je potrebno za četni sanitet i higijensku službu u bataljonima i brigadama«.⁷⁸

U drugoj polovini 1943. kursevi su održavani i u bolnici 3. korpusa u Trnavi kod Bijeljine. Pohađali su ih drugarice iz Srema i bolničarke koje su radile u korpusnoj bolnici.⁷⁹ U izveštaju 3. korpusa, od 23. novembra 1943. upućenom Vrhovnom štabu stoji: »Pitanju vaspitanja našeg sanitetskog kadra u stručnom pogledu posvećena je velika pažnja. U svim divizijama organizovani su kursevi za bolničarke četa, kursevi za referente saniteta bataljona. Pored toga održavaju se kursevi za bolničarke pri bolnicama na Majevici i u Šekovićima«.⁸⁰

U korpusnoj bolnici br. 1 u Šekovićima, u to vreme, obavljano je neposredno uz rad i pojedinačno ospozobljavanje instrumentarki i apotekarskog pomoćnika.⁸⁰² Takav način ospozobljavanja instrumentarki, narkotizera ili drugih stručnih kadrova posebnih profila, bio je prisutan i u drugim krajevima u svim razdobljima NOR-a.

U raspisu Sanitetskog odseka Štaba 2. hrvatskog korpusa (kasnije 6. korpus NOVJ), od 22. avgusta 1943. upravama bolnica na području Slavonije zahteva se da od 1. septembra sa svakog hirurškog odeljenja upute po jednog bolničara na kurs za medikomehaniku (fizikalnu terapiju) koji treba da se održi na I hirurškom odeljenju bolnice Psunjskog vojnog područja.⁸¹ Nema

⁷³ Isto, sv. III, str. 216.

⁷⁴ Isto, sv. III, str. 243.

⁷⁵ ZSS, knj. 2, str. 125.

⁷⁶ Isto, knj. 4, str. 129.

⁷⁷ Hronike, sv. IX, str. 31.

⁷⁸ Zbornik NOR-a, tom III, knj. 6, str. 145-146.

⁷⁹ Hronike, sv. VII, str. 292.

⁸⁰ Zbornik NOR-a, tom IV, knj. 19, str. 333.

⁸⁰² Radeći tada stalno sa hirurgom dr Ivom Herlingerom ospozobljene su za instrumentarke njegova petnaestogodišnja kćerka Jordana, zatim Danica Novaković i jedna Slovenka. Autor ovog poglavlja stekao je potrebna stručna praktična znanja za apotekarskog pomoćnika uz rad u korpusnom sanitetskom slagalištu. Podučavao ga je mr ph Vlado Grabarić koristeći se pri tome priručnikom dr Benzingera: Repetitorium artis pharmaceutae.

⁸¹ ZSS, knj. 3, str. 157.

podataka da li je kurs održan, koliko je bilo polaznika i koliko je trajao. Isto tako, nisu poznati ni podaci koliko je dugo trajalo održavanje kursa iz odbaranih poglavlja Ratne hirurgije za studente medicine kod šefa hirurške ekippe 12. divizije dr Roberta Kukoveca. Na kurs je, dopisom Sanitetskog odseka 6. korpusa od 16. novembra 1943. upućeno 5 studenata.⁸²

Važnost i obaveza obuke sanitetskog osoblja isticana je ne samo na ređenjima i uputstvima, nego i apelima u sanitetskim publikacijama. - Dr Bogdan Brečelj, sanitetski referent za bolnice SOGŠ Slovenije u članku u prvom broju »Partizanskog zdravstvenog vestnika« piše da svaki lekar treba, uz lekarske poslove, da se pobrine i za odgoj novog sanitetskog osoblja. Mora da postane učitelj i odgojitelj. Pri stalnim vojnim bolnicama i pokretnim sanitetskim ustanovama operativne vojske moraju se neprestano održavati tečajevi o prvoj pomoći i nezi ranjenika, o asepsi i higijeni, o zaraznim bolestima i njihovoj profilaksi, i to zajedno sa praktičnim vežbama.⁸³

U izveštaju o razvoju sanitetske službe u Sloveniji, koji je pisan na početku 1944, navodi se: »Bolničarski tečaj koji je bio organizovan još prije nje mačke ofanzive promenili smo u stalnu sanitetsku školu. Pored bolničarskih tečajeva ima isto tečajeva za higijeničare. Udžbenici su skromni i improvizovani. Pozivamo divizije, odrede, područja i samostalne jedinice da šalju čim više učesnika na tečajeve i što bolji materijal«.⁸⁴

To se odnosilo na tečajeve koji su se održavali uz bolnicu koja se ranije nalazila u Črmošnjici a novembra 1943, radi veće sigurnosti, prebacila se u Žumberak, gde su se nalazile bolnice hrvatskih jedinica, sa nazivom Slovensko-hrvatska vojno-partizanska bolnica in sanitetna šola (SHVPB in SS).

Tečajevi u školi počeli su sa radom u decembru 1943. Održavani su skoro neprekidno do kraja januara 1945. Trajali su, obično, mesec dana sa po 50 polaznika. Među prvim nastavnicima bili su dr Igor Tavčar, dr Vaclav Pišot i dr Stane Lajovec. U toj školi prvi viši tečaj počeo je 20. decembra 1944. i trajao do 22. januara 1945. Početkom februara počeo je i drugi viši tečaj, ali je on prekinut zbog prebacivanja ranjenika i bolnice u Dalmaciju.⁸⁵ Novi tečajevi počeli u Zadru marta 1945, gde se nalazila bolnica i Baza glavnog štaba Slovenije.

Škola 8. korpusa, u kojoj se održavao drugi viši sanitetski kurs sa 9 polaznika, prešla je krajem 1943. iz Livna u Preodac. Taj kurs završio je radom 15. januara 1944. Upravnik škole bila je dr Mikacić. - Treći kurs sa 7 slušalaca održan je od 25. januara do 26. februara 1944.⁸⁶ - Četvrti kurs koji je brojao 29 kursista, započeo je sa radom 1. marta 1944.⁸⁷ - Peti kurs sa 30 polaznika trajao je 40 dana. Završen je 26. maja 1944. Nastavnici su bili dr Mikačić, dr Suvin, dr Miladinov i dr Marijani.

Sanitetsko odeljenje Štaba 8. korpusa, 1. jula 1944. javlja Sanitetskom odeljenju GŠ Hrvatske o radu toga kursa⁸⁸ i kaže: »Za razliku od dosadašnjih kurseva, ovaj kurs je podeljen u dva dijela i izvršene su znatne izmjene u samom nastavnom planu. Prvi dio kursa trajao je oko 20 dana i u njemu su predeni u glavnom predmeti: ratna hirurgija, higijena sa akcentiranom epidemiologijom akutnih ratnih zaraza, unutrašnje i ostale bolesti, farmakologija i vojna sanitetska služba. Nakon predenog materijala izvršen je kolok-

⁸² ZSS, knj. 3, str. 248.

⁸³ ZSS, knj. 2, str. 531.

⁸⁴ Isto, knj. 2, str. 538.

⁸⁵ Hronike, sv. XI, str. 259, 307, 340.

⁸⁶ ZSS, knj. 2, str. 166.

⁸⁷ Isto, knj. 4, str. 205.

⁸⁸ Isto, knj. 4, str. 303.

vium te su kursisti prema pokazanom uspjehu i sposobnostima podijeljeni u tri grupe: higijeničare, hirurške previjače odnosno pomoćnike i sanitetske rukovodioce, kojima su onda držani specijalistički kursevi iz hirurgije, higijene i sanitetske taktike».

Pošto su u izveštaju izneti još neki podaci, dalje se navodi. »Zbog mnogobrojnih razloga među kojima su glavni ekonomske prilike, riješili smo da našu školu prebacimo na Vis. Nastavni plan bi bio u glavnom kao i na ovom prošlom kursu«. (Iz kasnijih izveštaja vidi se da to nije realizovano).

Za druge kurseve u izveštaju se kaže: »Pri svim divizijskim bolnicama održavaju se srednji sanitetski kursevi. Uglavnom su se predavali isti predmeti kao i na Višem kursu samo u skraćenom obimu. Brigadni kursevi održavaju se pri brigadnim ambulantama«. - U istom izveštaju se javlja da je pre mesec i po (sredinom maja), završen prvi kurs za apotekarske pomoćnike sa 5 kursista, pri sanitetskom slagalištu korpusa u Preodcu i da se sada održava drugi sa 7 polaznika. Taj kurs je završen 29. jula 1944.⁸⁹

Sanitetski odsek 5. korpusa 6. marta 1944. obaveštava SOVŠ: »Sada vršimo predradnje za otvaranje sanitetske škole za naš korpus po uzoru na one vašeg odsjeka u Jajcu jer smo uvidjeli da je to neophodno potrebno. Inače se odražavaju stalni kursevi u divizijskim bolnicama kao i u pozadinskim bolnicama. U 4. diviziji pohađa 50 drugova i drugarica«.⁹⁰

Naredbu za otvaranje sanitetske škole izdao je Štab 5. korpusa 8. aprila 1944.⁹¹ Upravnik škole je dr Rudolf Bindnfeld.⁹² Bila je smeštena u Gornjoj Sanici, podno Grmeča. Nastavni program bio je sledeći: »Ranjenik i rane; Anatomija sa fiziologijom; Medicinska propedeutika; Higijena sa epidemiologijom; Zarazne bolesti; Interna; Farmakologija; Organizacija saniteta i sanitetska taktika; Administracija i Vojna obuka.⁹³

Prvi viši sanitetski kurs trajao je od 10. aprila do 10. maja 1944. Polaznika je bilo 39, od toga 6 iz civilnog saniteta. Drugi kurs započeo je 12 maja sa 43 kursista. Zbog desanta na Drvar prekinut je 26. maja. Nastavljen je 13. juna u Majkić Japri sa 34 polaznika i završen je 2. jula 1944. Treći je trajao od 8. jula do 15. avgusta 1944. sa 39 kursista. Četvrti kurs započeo je 20. avgusta sa 24 polaznika. Završen je 20. septembra 1944. Škola je preseljena u Sanski Most gde je 25. oktobra počeo peti kurs, sa 34 kursista, koji je završen 7. decembra 1944! Nastavni program bio je isti kao i na ranijim kursevima, s tom razlikom što je uveden predmet sanitetska propaganda i što je nakon 3 nedelje teoretske nastave trebalo preći na praktičnu nastavu u bolnici. Približno u isto vreme održan je i viši higijeničarski kurs, od 19. novembra do 18. decembra 1944. Kurs je završilo 35 polaznika. Sesti, viši sanitetski kurs, započeo je 20. decembra 1944 sa 32 polaznika. Polovinom rada kursa 12 ih je bilo pozvano u Jajce radi slanja na rad u jednu evakucionu stanicu. Zato je ispit za 20 kursista održan 6. februara 1945. a za drugih 12, posle njihovog dolaska, 25. februara 1945. Sedmi kurs sa 36 polaznika trajao je od 26. februara do 22. aprila 1945. Predavanja su bila pre podne u bolnici u uskoj vezi sa praktičnim radom, a popodne u sanitetskoj školi. U razdoblju od 10. aprila 1944. do 22. aprila 1945. održano je ukupno 7 viših sanitetskih kurseva koje je završilo 238 polaznika, većinom drugarica, i 1 viši higijeničarski kurs koji je završilo 35 polaznika.⁹²

⁸⁹ Isto, knj. 4, str. 349.

⁹⁰ Isto, knj. 1, str. 538.

⁹¹ Isto, knj. 10, str. 439.

⁹² Isto, knj. 1, str. 619-645; knj. 10, str. 440-446 i 515-520; knj. 11, str. 142-149; 225-231; 269-273, 315-321, i 437-446.

⁹³ Hronike, sv. VIII, str. 132-146.

Kurs za bolničarke 1. proleterskog korpusa, okolina Bugojna, oktobar 1943.

I u drugim korpusima NOVJ u toku 1944. traje školovanje sanitetskog kadra i to vrlo intenzivno. Da bi se bar delimično mogao sagledati obim tog posla, navode se samo neki podaci do kraja oktobra, odnosno do oslobođenja Beograda. U 1. korpusu obuka i osposobljavanje kadrova, svih profila bilo je pretežno u brigadama i divizijama zbog stalne pokretljivosti jedinica. U pismu koje je u februaru 1944. uputio Ivo Popović Dani, referent saniteta 1. proleterske divizije šefu SOVŠ pored ostalog kaže: »Sad se održava u našoj bolnici kurs, na koji sam pozvao sve higijeničare 13. brigade i po dvije najbolje drugarice iz bataljona. Obavezao sam sve brigadne ambulante da moraju svakih 25 dana održati po jedan kurs. Idem u divizijsku bolnicu pošto je dr Bulić završio epidemiološki dio kursa, a ja ću predavati hirurški dio«.⁹⁴ O tome piše i politički komesar 1. proleterske divizije, 2. marta 1944. političkom komesaru 1. proleterskog korpusa: »U svim sanitetima i Divizijskoj bolnici održavaju se bolnički kursevi...«⁹⁵ Neposredno pre desanta na Drvar (maja 1944) u 1. proleterskoj diviziji pri hirurškoj ekipi održavan je kurs za instrumentarke, koji je završen u pokretu posle samog desanta.⁹⁶ Jedan sanitetski kurs pri 1. korpusu počeo je sa radom 10. aprila 1944.⁹⁷ Komandant 5. divizije Milutin Moraća zapisao je u svom Ratnom dnevniku: »4-5. oktobar 1944. godine. Na kurseve pri štabu 1. proleterskog korpusa poslali smo na bolnički kurs 12 drugarica«.

Neposredno pre oslobođenja Beograda u bolnici 1. proleterskog korpusa u Valjevu počeo je 5. oktobra 1944. da radi Viši sanitetski kurs. Rukovodilac kursa dr Smiljanić. Završen je u Beogradu 15. novembra 1944.⁹⁸

I

⁹⁵ ZSS, knj. 1, str. 435.

⁹⁶ Zbornik NOR-a, tom IX, knj. 5, str. 540.

⁹⁷ Hronike, sv. VIII, str. 248.

⁹⁸ Hronologija NOR-a, str. 724.

⁹⁸ Hronike, sv. V, str. 172 i 236.

Šef sanitetskog odseka 2. korpusa piše 27. juna 1944. SOVŠ-u da je od februara do juna 1944. sanitetske kurseve završilo 205 bolničara i bolničarki od kojih je 75 određeno ^a pozadinsku službu." Prvi kurs za apotekarske pomoćnike u 2. korpusu sa 15 polaznika radio je u avgustu 1944, koji je pri kraju prekinut zbog neprijateljeve ofanzive na tom terenu.¹⁰⁰

Treći korpus održavao je sanitetske kurseve u korpusnim bolnicama. U bolnici br.2, u Trnavi radio je u januaru 1944. kurs koji je pohađalo 50 drugarica.¹⁰¹ U proleće i leto, zbog težih uslova i čestih pokreta, rad na obuci sanitetskih kadrova pretežno se obavljao u divizijama. U operacijskom dnevniku 17. divizije navodi se da je 13. aprila 1944. počeo sa radom sanitetski kurs pri divizijskoj bolnici gde je iz 6. istočnobosanske i 15. majevičke brigade upućeno po 30 polaznika,¹⁰² i daje 15. septembra 1944. počeo sanitetski kurs pri hirurškoj ekipi divizije gde su 2. krajiška i 6. istočnobosanska brigada uputile po 12 drugarica.¹⁰³ U obaveštenju Štaba 27. divizije, od 26. juna 1944, upućeno Štabu 3. korpusa navodi se: »Prema programu Štaba III korpus NOVJ održan je u vremenu od 12. do 24. VI o.g. pri štabu ove divizije niži sanitetski kurs. Kurs je pohađalo 28 drugarica...«¹⁰⁴ Sanitetska škola 3. korpusa, u kojoj su bili Viši sanitetski kurs i Kurs za apotekarske pomoćnike, počela je sa radom u Tuzli 15. novembra 1944.¹⁰⁵

Sanitetska podoficirska škola 4. korpusa počela je sa radom juna ili jula 1944. To se može zaključiti iz podatka da je treći kurs u toj školi počeo 9. septembra 1944. sa 23 slušaoca.¹⁰⁶ U toku septembra 1944. pri područnim bolnicama 4. korpusa završilo je kurseve 30 drugarica i drugova, a u centralnoj apoteci tog korpusa kurs za apotekarske pomoćnike završilo je 10 slušalaca. Odmah je započeo novi kurs sa 12 polaznika.¹⁰⁷ Četvrti kurs u Sanitetskoj podoficirskoj školi pohađalo je 17 slušalaca Prema izveštaju od 16. novembra 1944: »Nastava je odpočela 30. oktobra o.g. i do sada su završeni sljedeći premeti: Anatomija; Epidemiologija; Zarazne bolesti; Naoružanje; Topografija; Organizacija trupnog saniteta; Asanacija bojišta; Nadzor nad pekarima, kuhinjama i osobljem zaposlenim oko prehrane; Organizacija sanitetskog transporta zaraznih bolesnika. U toku su predavanja iz: Higijene; Bojni otrovi. Predavanja otpočinju u 8 h i traju do 12 h, a poslije podne 14-18 h.¹⁰⁸ Peti kurs počeo je decembra 1944.¹⁰⁹ Sanitetska podoficirska škola 4. korpusa bila je u Vranovini, komandant Jaroslav Trška, zatim Mladen Milić a glavni nastavnik Jelka Kralj. U Centralnoj apoteci 4. korpusa, koja se nalazila blizu Perne, održavan je kurs za apotekarske pomoćnike.¹¹⁰

U 5. korpusu, pored kurseva koji su održavani u Sanitetskoj školi i u divizijama tog korpusa, obuka sanitetskog kadra bila je stalna delatnost. O tome samo nekoliko podataka. U izveštaju referenta saniteta 4. divizije, od 29. januara 1944, upućenog Sanitetskom odseku 5. korpusa navodi se: »Pri našoj bolnici nalazi se 34 drugarice na kursu i - kurs je započeo sa ovakvim dnevnim rasporedom predavanja: 1 čas predaje drug doktor držeći se plana

⁹⁹ ZSS, knj. 1, str. 446.

¹⁰⁰ Isto, knj. 12, dok. 166, str. 356.

¹⁰¹ Isto, knj. 1, dok. 223, str. 522.

¹⁰² Zbornik NÖR-a, tom IV, knj. 24, str. 545.

¹⁰³ Ista, tom. I, knj. 12, str. 559.

¹⁰⁴ Isto, tom IV, knj. 26, str. 356.

¹⁰⁵ Isto, tom IV, knj. 31, str. 349.

¹⁰⁶ Isto, knj. 6, str. 158.

¹⁰⁷ Isto, knj. 5, str. 227.

¹⁰⁸ Isto, knj. 6, str. 194.

¹⁰⁹ Isto, knj. 5, str. 253.

¹¹⁰ no Hronikē, sv. II, str. 555.

po kojem je i rađen priručnik, posle toga imadu 1 čas učenja pisanja, a iza toga je učeći čas koji drži komesar bolnice. Prije podne kursistice prisustvuju previjanjima, a poslije predavanja nastavljaju s učenjem.¹¹¹ Referent 4. divizije 30. aprila 1944. obaveštava da je pri bolnici završen peti kurs na kome je bilo 78 slušalaca i da je na viši kurs upućeno 14 drugarica, a u izveštaju od 4. jula 1944. javlja da održava kurs za referente saniteta bataljona koji počinjava 11 polaznika i da treba da se završi 10. juna.¹¹²

U izveštaju referenta saniteta 11 divizije od 24. aprila 1944. upućenog Sanitetskom odseku 5. korpusa navodi se da je u razdoblju od sredine marta do sredine aprila 1944. održano: u 5. krajiškoj brigadi jedan higijeničarski kurs sa 8 polaznika, rukovodio dr Šprem, referent brigade koji je posle održao i kurs za 40 novih bolničarki; drugi higijeničarski kurs sa 13 polaznika održao je dr Romano; u divizijskoj bolnici završen je kurs za 12 bolničarki na kojem je predavač bila dr Perović; u toku je kurs sa 22 bolničarke u prihvatom odjeljenju divizijske bolnice kojim rukovodi dr Frida Gutman.¹¹³ U bolnici 39. divizije, prema pisanju dr Alfreda Najfelda, završen je krajem juna 1944. niži sanitetski kurs koji je počinjavao 20 drugarica, a u avgustu je pri bolnici održan i jedan dopunski kurs za referente baaljona na kome je bilo 8 drugarica i drugova.¹¹⁴

U junu 1944. osnovana je Sanitetska podoficirska škola 6. korpusa na Psunj. Na prvom kursu koji je trajao 6 nedelja, bilo je oko 40 polaznika. Komandant škole Ksenija Krajinović. Nastavnici su bili dr Oberšlik, dr Duić i medicinarka Zora Hirjanić.¹¹⁵ U toku avgusta 1944. završen je i drugi kurs.¹¹⁶ U knjizi depeša Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske za period od 1. do 31. avgusta 1944. naveden je i ovaj podatak: »Korpsi su javili. Šesti: održavamo kurs, sanitetski podoficirski - prošlo 70 kursista.¹¹⁷ Treći kurs se održavao u oktobru 1944.¹¹⁸ Ukupno je održano 5 kurseva.

Obuka sanitetskog kadra u 7. (slovenačkom) korpusu odvijala se uglavnom u divizijama. Tako je pri 15. diviziji od maja 1944. do maja 1945. stalno radila santietska škola u kojoj je održano 12 tečajeva sa po oko 25 polaznika.¹¹⁹ U 18. diviziji organizovan je viši sanitetski kurs koji je završen 10. avgusta 1944.¹²⁰ Sanitetski odsek 7. korpusa propisao je 28. novembra 1944. program za nastavu u Višoj sanitetskoj školi.¹²¹ Prvi tečaj u toj školi počeo je 20. decembra 1944. a završen 22. januara 1945. Drugi tečaj počeo je početkom februara 1945.¹²²

U 8. korpusu, osim korpusne škole u Preocu uspešno je radila sanitetska škola 26. divizije na Visu formirana januara 1944. U toku 11 meseci školovala je oko 300 bolničarki i bolničara.¹²³ U izveštaju Štaba 26. divizije od 26. septembra 1944. upućenog Štabu 8. korpusa o postignutim rezultatima u tromesečnom takmičenju, napisano je: »Održani su mnogi kursevi. Četiri srednje bolnička sa 183 slušalaca; dva apotekarska sa 24 slušaoca: niži bol-

¹¹¹ ZSS, knj. 10, str. 367.

¹¹² Isto, knj. 10, str. 482 i 559.

¹¹³ ZSS, knj. 10, str. 470.

¹¹⁴ Hronike, sv. VIII, str. 316 i 318.

¹¹⁵ Isto, sv. I, str. 224.

¹¹⁶ ZSS, knj. 5, str. 207.

¹¹⁷ Zbornik NOR-a, tom V, knj. 31, str. 486.

¹¹⁸ ZSS, knj. 5, str. 229.

¹¹⁹ Hronike, sv. XI, str. 404 i 420.

¹²⁰ ZSS, knj. 2, dok. 214, str. 614.

¹²¹ ZSS, knj. 2, str. 653-659.

¹²² Hronike, sv. XI, str. 340.

¹²³ Hronike, sv. III, str. 298.

Sanitetska škola u Livnu. Početak 1944.

nički sa 160 slušalaca». ¹²⁴ Pri Sanitetskoj školi na Visu, u februaru 1944. počeo je sa radom i kurs za apotekarske pomoćnike. Zbog bolesti divizijskog apotekara kurs je pripojen sanitetskom slagalištu SOVŠ i nastavu na njemu preuzeila je mr ph Jela Žunić, šef Apotekarskog odseka SOVŠ-a. Kurs je završen krajem marta 1944.¹²⁵

U izveštaju šefa Sanitetskog odseka 9. (slovenačkog) korpusa, od 15. aprila 1944. poslatog Sanitetskom odeljenju GŠ Slovenije navodi se da je treći tečaj bolničarske škole završen uspeh tečaja vrlo dobar, rukovodilac škole dr Peter Gala.¹²⁶ Škola je počela s radom februara 1944. i radila je do 20. marta 1945. Održano je 14 tečajeva koji su trajali po 14 dana. Škola je često menjala место. Februara 1945. premeštena je u Cerkno где su održana poslednja dva tečaja. Ukupno je bilo 213 polaznika (110 drugarica i 103 druga).¹²⁷

Škola za sanitetske podoficire 10. zagrebačkog korpusa počela je sa radom 8. jula 1944. Na prvom kursu bilo je 24 slušaoca. Nastavu su održavali dr Grdović, dr Polak i dr Kaliman. Kurs je trajao mesec dana.¹²⁸ Odmah zatim počeo je sa radom drugi kurs sa 32 polaznika. U to vreme (avgust 1944. iz 10 korpusa upućena su 4 medicinara u Sanitetsku oficirsku školu koja je bila pri SOGŠ Hrvatske).¹²⁹

U 11. korpusu u toku avgusta 1944. godine održavao se Viši bolnički kurs sa 18 slušalaca.¹³⁰ U izveštaju Štaba 11. korpusa od 24. septembra 1944. Glavnog štaba Hrvatske, navodi se da se održavaju viši bolničarski i niži sa-

¹²⁴ Zbornik NOR-a, tom V, knj. 33, str. 458.

¹²⁵ Hronike, sv. III, str. 274.

¹²⁶ ZSS, knj. 2, str. 571.

¹²⁷ Hronike, sv. XI, str. 450.

¹²⁸ ZSS, knj. 5, dok. 133, str. 437.

¹²⁹ Isto, knj. 5, dok. 134, str. 442.

¹³⁰ Zbornik NOR-a, tom V, knj. 31, str. 486.

nitetski kursevi i da: »sanitet obučava sanitetsko ljudstvo kao i borce, preko svojih organa o zaštiti od bojnih otrova«.¹³¹ Tokom septembra i oktobra 1944. održan je higijeničarski kurs u selu Turke sa 21 polaznikom. Nastavnici su bili epidemiolog 11. korpusa dr Prića i dr Milovan Andrić. U istom mestu tada je održavan i kurs za apotekarske pomoćnike pri centralnoj korpusnoj apoteci. Predavači na tom kursu bili su mr ph Boro Štiglić i mr ph Rivošeki.¹³² Do kraja 1944. uli. korpusu se održavaju mnogi kursevi u operativnom i u pozadinskom sanitetu, a u formiranju su bili Sanitetska podoficirska škola i Kurs za apotekarske pomoćnike.¹³³

Obuka sanitetskog kadra za jedinice 12. (vojvođanskog) korpusa prvenstveno se odvijala kroz kurseve u bolnicama na teritoriji Srema (bolnice »P«, »F« i »B«) i kroz kurseve u brigadama i divizijskim bolnicama. U izveštaju Štaba 1. vojvođanske brigade, upućenog 19. februara 1944. Štabu 16. divizije se navodi: »Radi osposobljavanja novih drugarica za četne i vodne bolničarke i higijeničarke održavaju se stalni bolničarski kursevi pri brigadnom sanitetu«.¹³⁴ U izveštaju od 16. jula 1944. obaveštava se da je u vreme od 2. jula 1943. do 16. jula 1944. pri brigadnom sanitetu održano 15 sanitetskih i jedan medicinski kurs.¹³⁵ Na Fruškoj gori, u selu Grabovu, maja 1944. održan je viši bolnički kurs sa 18 drugarica koji je trajao 40 dana. Istovremeno, održan je i niži bolnički kurs u bolnici blizu sela Mandelos koji je završilo oko 50 drugarica. Još jedan takav kurs na Fruškoj gori sa 50 slušalaca počeo je 28. avgusta i završio se krajem septembra 1944.¹³⁶

U Srbiji su u 1944. počeli da se mnogo intenzivnije održavaju sanitetski kursevi. U prvoj polovini 1944. uglavnom su pri bolnicama pojedinih odreda. U sećanjima dr Rada Milutinović navodi da su u aprilu i maju 1944. kursevi održavani u jastrebarskoj bolnici. Niži sanitetski kursevi trajali su oko 15 dana a za srednji kadar 30 i više dana.

Naređenjem Glavnog štaba Srbije od 24. juna 1944. određeni su i nastavnici za bolničarske kurseve pri bolnicama i to: u Jastrebačkoj bolnici dr Voja Stojanović i dr Bora Kuzmanović; u Jablaničkoj bolnici je dr Dragan Popović i student Jova; u bolnici na Kukavici dr Jeremija Žerajić i dr Mirjana Mocić Vera.

Od sredine jula 1944. organizovan je i sanitetski kurs u selu Bojniću, sa oko 40 slušalaca, uglavnom, drugarica, koji je uskoro postao sanitetski kurs GŠ Srbije. Kasnije je radio u selu Slišanu kao sanitetska škola GŠ Srbije. Komandant kursa bio je dr Aleksandar Sabovljev a povremeni predavač dr Dragan Jovanović.¹³⁷ Oko 20. septembra 1944. za upravnika Sanitetske škole GŠ Srbije postavljen je dr Krstivoje Tanasijević. U svojim sećanjima zapisao je: »Tih dana završavao se kurs sa jednom grupom od oko 150 kursista. Počinje novi kurs. Oko 200 kursista većinom drugarica sa sela. Oko 20% ne-pismenih. Program je obuhvatio: o životu Čelije, njenom sastavu, anatomiju, fiziologiju, bakteriologiju sa epidemiologijom, najvažnije zarazne bolesti, osnovi higijene, ranarstvo i prva pomoć, sterilizaciju instrumenata i materijala. Iz Statuta je obuhvaćeno o dužnostima četnog i bataljonskog saniteta. Kurs je trajao 3 do 4 nedelje. Škola je smeštena najpre u selo Bojnik, zatim Ivanje

¹³¹ Isto, tom V, knj. 33, dok. 92, str. 430.

¹³² Hronike, sv. II, str. 551 i 594.

¹³³ ZSS, knj. 2, str. 290.

¹³⁴ Zbornik NOR-a, tom IV, knj. 22, str. 375.

¹³⁵ Isto, tom IV, knj. 27, str. 305-306.

¹³⁶ Hronike, sv. VI, str. 9-11.

¹³⁷ Isto, sv. IV, str. 141, 143, 178 i 186.

Nastava na sanitetskom kursu. Tikveš, Makedonija, krajem 1944.

i posle u Magaš. Novi kurs počeo da radi u Vlasotincima. Po oslobođenju Niša taj kurs se spojio sa kursem koji je održavao 13. korpus u Nišu.¹³⁸

U izveštaju Sanitetskog odeljenja GŠ Srbije od 2. oktobra 1944. SOVŠ-u, obaveštava se da je u jedinice iz škole upućeno 168 svršenih kursista i da se pri sanitetskom slagalištu održava kurs za apotekarske pomoćnike sa 17 polaznika.¹³⁹

U 13. korpusu, odmah nakon njegovog formiranja, prema sećanju dr Momira Stojanovića, sredinom septembra 1944. organizuje se u Pirotu prvi niži sanitetski kurs. Na njemu je vršena obuka sanitetskih kadrova za populnu novoformirane brigade i divizije.¹⁴⁰

U svojim sećanjima dr Časlav Babić navodi da se posle formiranja 23. divizije, početkom septembra 1944. pristupa organizovanju sanitetskih kurseva pri divizijskoj bolnici.

Početkom oktobra 1944. pri korpusnoj bolnici 14. korpusa u Negotinu osnovan je kurs za niže sanitetsko osoblje koji je trajao 20 dana.¹⁴¹

Sanitetsko odelenje GŠ Srbije, u izveštaju od 7. novembra 1944. javlja Glavnom štabu Srbije da je u sanitetskoj školi 13. korpusa završilo kurs 140 bolničarki i bolničara, a u Sanitetskoj školi GŠ Srbije 120.¹⁴²

U naređenju Glavnog štaba NOV i PO Makedonije, 8. septembra 1944. Štabu 41. divizije piše i ovo. »U s. Vojnica obrazovali smo kurs za bolničarke za potrebe 42. divizije.¹⁴³ U jesen 1944. (septembar-novembar) u selima Tik-

¹³⁸ Isto, sv. V, str. 10-12.

¹³⁹ Arhiv sanitetske službe (ASS) IVMNID, Inv. br. 6685 D.

¹⁴⁰ Hronike, sv. V, str. 56.

¹⁴¹ Isto, sv. V, str. 85 i 87.

¹⁴² ASS, Inv. br. 4222 D.

¹⁴³ Zbornik NOR-a, tom VII, knj. 4, str. 73.

vešije (okolina Kavadarca) bile su smeštene bolnice. Prema sećanjima dr Mirjam Popadić, održavani su u to vreme stalni kursevi za usavršavanje sanitetskog osoblja u bolnici u selu Bohulji i bolnici u Seškovu.¹⁴⁴

U bolnici Primorske operativne grupe 2. korpusa, koja je formirana krajem marta 1944. i uglavnom, nalazila se u selima sreza Nikšić, prema sećanjima dr Laure Sprung održano je za vreme njenog boravka (do decembra 1944) 8 nižih i 2 srednja sanitetska kursa. Sanitetski kadar sa ovih kurseva upućivan je uglavnom u novoosnovane brigade - 10. crnogorsku i 1. bokešku.¹⁴⁵

OBRAZOVANJE SANITETSKIH KADROVA U ITALIJI

Obuka sanitetskih kadrova vršena je i u Italiji pri bolnicama gde su zbrinjavani ranjenici i bolesnici NOV i POJ. U izveštaju druga Janka Markića (koji je pratilo prebacivanje grupe ranjenika u Italiju) od 18. februara 1944. pored ostalog se navodi. Sestra pom. Slava Jovanić održava i dalje bolničarski kurs koji pohađa, prema najnovijim vijestima, oko 40 drugarica, od toga većina iz logora. Iste će biti upućene većinom u jedinice koje se formiraju u Italiji«.¹⁴⁶

Saveznička bolnica *O.C.Grumo Military* upoznaje Sanitetsku misiju NOVJ sa dopisom od 1. marta 1944. koji je uputila *DDMS № 2 Distict*, u kojem se govori o problemu smeštaja jugoslovenskih bolničarki koje se školuju pri bolnici. Ima ih 58 a potreбno bi bilo obezbediti smeštaj za mnogo više.¹⁴⁷

Član Sanitetske misije NOVJ 17. aprila 1944. javlja: »Sanitetska škola u Grumu dobro funkcioniše, ali još ne potpuno. Niži sanitetski kurs je završen, te su odmah prešle na viši. Imamo 59 bolničarki u oba kursa. 24. aprila odlaze 8 dana na kratki kurs za transfuziju krvi. Isto tako prolaze kroz taj kurs i 5 medicinara i svi lekari«.¹⁴⁸

U dopisu Upravi bolnice Grumo od 23. maja 1944, Sanitetska misija NOVJ obaveštava da se za upravnika Sanitetske škole NOVJ-Grumo postavlja major dr Slava Ćetković.¹⁴⁹

Četvrti niži sanitetski tečaj u Sanitetskoj školi Grumo, koji je imao 41 polaznika, završen je 18. juna 1944.¹⁵⁰ Peti tečaj pohađalo je 36 kursista. Trajao je od 15. maja do 28. maja 1944.¹⁵¹ U toj školi 26. juna 1944. započeo je i jedan analfabetski tečaj na kome je bilo 17 polaznika.¹⁵²

Prvi viši sanitetski tečaj u Sanitetskoj školi NOVJ - Grumo sa 29 slušalaca, započeo je 1. jula i trajao je do 26. septembra 1944.¹⁵³ Uporedo su u školi radila još dva tečaja i to: od 21. avgusta do 30. septembra sa 26 polaznika i od 5. septembra do 28. oktobra 1944. 39 polaznika.¹⁵⁴

Osim ove škole u Grumu, u Italiji je radila i škola za bolničarke u Santa Maria de Leuce. Tečaj u toj školi trajao je od 1. maja do 10. jula 1944. i završilo ga je 20 slušalaca.¹⁵⁵

¹⁴⁴ Hronike, sv. IX, str. 272.
Isto, sv. IX, str. 52.

wg ZSS, knj. I, str. 379.

>¹⁴⁷ ASS, Inv. br. 1111.I.D.

¹⁴⁸ Isto, Inv. br. 3696 D.

¹⁴⁹ Isto, Inv. br. 8504 D.

¹⁵⁰ Isto, Inv. br. 10556 D i 10583 D.

¹⁵¹ Isto, Inv. br. 10582 D.

¹⁵² Isto, Inv. br. 10584 D.

¹⁵³ Isto, Inv. br. 9182 D.

¹⁵⁴ Isto, Inv. br. 9183 D.

¹⁵⁵ Isto, Inv. br. 10554 D.

Najveći broj polaznica na tečajevima ovih škola bile su drugarice koje su došle sa zbjegom iz Dalmacije a manji broj koje su u Italiju upućene na lečenje ili oporavak.

Pri engleskoj higijenskoj sekciji II Distrikta u Bariju održan je prvi higijeničarski tečaj sa 26 polaznika. Drugi tečaj kao samostalna Higijenska škola NOVJ-Bari, počeo je sa radom 13. novembra 1944. sa 25 polaznika. Osoblje te škole je posle ovog tečaja oformilo higijensku školu 8. korpusa u Splitu.¹⁵⁶

Radi usmeravanja obrazovanja sanitetskih kadrova, Sanitetski odsek Vrhovnog štaba poslao je 9. februara 1944. raspis u kojem je i direktiva: »Potrebno je što više mobilisati novih snaga za sanitet i osposobljavati ih u bolnicama na početnim kursevima. Stručno uzdizanje starih kadrova treba da ide od sada više u pravcu njihove specijalizacije«.¹⁵⁷

KURSEVI ZA POSEBNE PROFILE SANITETSKIH KADROVA

Neki posebni kursevi za higijeničare, dezinfektore, apotekarske pomoćnike i instrumentare već su ranije spomenuti. Potreba da se obezbedi kadar za još neke specifične poslove, nalagalo je da se pristupi formiranju posebnih kurseva radi njihovog osposobljavanja.

Pri bolnici 8. korpusa u Preodcu, u periodu februar-mart 1944. održan je kurs o transfuziji krvi. To je omogućilo da se i u rad te bolnice uvede transfuzija krvi.¹⁵⁸

Sanitetska misija NOVJ u dopisu od 14. aprila 1944. komandantu logora Diso javlja: »... U ponedeljak 17.4. počinje kurs za transfuziju za medicinare kod Blood Transfusion Base Units u Bariju...«¹⁵⁹ Na tom kursu bilo je 5 medicinara i završen je u toku maja 1944. godine.¹⁶⁰

Iz sledećih podataka vidi se da su i dalje održavani kursevi za transfuziju krvi. U izveštaju Glavnog štaba NOV i PO Slovenije Vrhovnom štabu od 24. jula 1944. piše: »Na kurs za transfuziju krvi ćemo bolničare slati kasnije. Naš sanitetski odel vrlo se tvrdoglavu brani izvršenju ovog naređenja.¹⁶¹ Razlog se navodi u dopisu Sanitetetskog odeljenja GŠ Slovenije od 27. jula 1944. SOVŠ-u: »Primili smo depešu da vam pošaljemo neke medicinare na kurs za transfuziju krvi. Molimo vas da nam pošaljete, ako je moguće transfuzijske aparate i hemotest i sve ostalo pa bi mi mogli bez teškoća uvesti transfuziju«.¹⁶²

U dopisima Sanitetetskog odeljenja Štaba baze, od 1. i 2. septembra 1944. kancelariji Baze, traži se izdavanje objave za 13 medicinara koji su završili tečaj transfuzije krvi i gipsiranje (verovatno tih dana), sa naznakom kuda se upućuju.¹⁶³

Sanitetsko odeljenje Štaba Baze upućuje 14. septembra 1944. Upravi bolnice br. 13, »Radosavljević Dobrivoja na tečaj za transfuziju krvi i vježbanje u pravljenju gipsa i drugih malih kirurških zahvata«.¹⁶⁴

¹⁵⁶ ZSS, knj. 4, str. 656, i ASS Inv. br. 4197 D.

¹⁵⁷ ZSS, knj. 12, str. 258.

¹⁵⁸ Hronike, sv. III, str. 219.

¹⁵⁹ ASS, Inv. br. 8521 D.

¹⁶⁰ ZSS, knj. 1, str. 387.

¹⁶¹ Zbornik NÖR-a, tom VI, knj. 15, str. 118-119.

¹⁶² ASS, Inv. br. 7911 D.

¹⁶³ Isto, Inv. br. 8418 D i 8436 D.

¹⁶⁴ Isto, Inv. br. 10643 D.

Sanitetsko odeljenje GŠ Hrvatske, dopisom od 26. juna 1944. obaveštava Upravu kursa za kirurško osposobljavanje liječnika i medicinara NOVJ u Italiji, da se upućuju dr Gustav Štajnfel (*Steinfel*) i medicinari Cila Albahari i Branko Mraović.¹⁶⁵

Pored ovih kurseva, u Italiju su i pojedinačno upućivani medicinari i lekari radi stručnog osposobljavanja i usavršavanja. Član Sanitetske misije NOVJ dr Nikola Nikolić u pismu od 2. maja 1944. javlja javlja načelniku SOVŠ-a, da »drug Čedo završava duži kurs u Recovalescent Depotu u Trniju. Drug Zinaja uzeo je ratnu higijenu i infektivne bolesti«.¹⁶⁶

U svojim sećanjima dr Đorđe Klikovac napisao je da je krajem juna 1944. tada medicinar, upućen sa grupom ranjenika u Italiju na rad u bolnice gde su oni zbrinjavani. Radio je u bolnici u Gravini skoro mesec dana i to prvenstveno na davanju narkoze. To je radio i u bolnici u Andriju, tako da je posle povratka (krajem oktobra 1944) neko vreme uspešno obavljao posao narkotizera u bolnici 12. korpusa u Zemunu.¹⁶⁷

U pismu SOVŠ-a od 31. januara 1944. Lekarskoj misiji NOVJ u Italiji, obaveštava da je sa ranjenicima upućen i dr Isidor Papo »s ciljem da upotpuni svoje znanje i upozna sve savremene metode hirurškog rada«.¹⁶⁸

Sanitetsko odeljenje Štaba Baze, pismom od 28. avgusta 1944. obaveštava Upravu bolnice u Grumu da dr Dora Filipović treba da dođe u to odeljenje radi upućivanja u Napulj u 15 General Laboratory na izučavanje novih metoda.¹⁶⁹

Bolnica NOVJ-Grumo dopisom od 29. marta 1944. obavestila je savezničku vojnu bolnicu u Grumi da se upućuju 4 polaznika za učenje fizioterapije.¹⁷⁰

U »Okružnici Sanitetskog odeljenja GŠ Slovenije od 4. jula 1944. napisano je da u ponedeljak 17. jula počinje 14-dnevni tečaj za ortopedsku gimnastiku i masažu 7. korpusa, i da se pošalje na tečaj 2 do 3 dobre bolničarke najkasnije do 16. jula u Sredgoru (preko Ivanova).¹⁷¹

U izveštaju Sanitetskog odseka Vojne oblasti 4. korpusa, Sanitetskom odeljenju Štaba 4. korpusa od 31. avgusta 1944, navodi se da je »u svrhu balneološke terapije a time u vezi i terapije masažom počeo maserski kurs, pri odeljenju F Oblasne bolnice najspremnijih bolničara kirurških odjeljenja, koji održava dr Trič. Na taj način kirurška odjeljenja imaju stručnog masera za naknadno lijeчењe ranjenika«.¹⁷²

Sanitetski odsek GŠ Hrvatske 6. oktobra 1944. javlja SOVŠ-u da je u vojnem oporavilištu u Topuskom završen 2. oktobra kurs za masere koji je vodio dr Trič. Odmah je počeo sa radom i drugi kurs. Organizovan je i kurs za rukovodioce fiskulture na kome je bilo 16 polaznika. Ova oba kursa završila su u novembru 1944.¹⁷³

U naređenju Sanitetskog odeljenja Štaba 4. korpusa od 25. jula 1944. upućeno Štabu 7. divizije, traži se da referenti saniteta održe posebne kurseve o bojnim otrovima sa lekarima i bolničarima.¹⁷⁴ Nema podataka da li su kursevi i održani.

¹⁶⁵ Isto, Inv. br. 10553 D.

¹⁶⁶ Isto, knj. 1, str. 387.

¹⁶⁷ ZSS, sv. IX, str. 21-22.

¹⁶⁸ ZSS, knj. 1, str. 246.

¹⁶⁹ ASS, Inv. br. 10636 D.

¹⁷⁰ Isto, Inv. br. 8483 D.

¹⁷¹ ZSS, knj. 2, str. 597.

¹⁷² Isto, knj. 6, str. 145.

¹⁷³ Isto, knj. 5, str. 201, 222, 247-248.

¹⁷⁴ Isto, knj. 6, str. 41.

Učesnici i nastavnici kursa za sanitetske oficire pri GŠ Hrvatske, leto 1944.

Sanitetsko odeljenje GŠ Hrvatske organizovalo je i kurs za zdravstvene nadzornike. Radi slanja slušalaca na taj kurs, Sanitetsko odeljenje 6. korpusa uputilo je 7. jula 1944. raspis svim komandama područja sa zahtevom da svaka područje pošalje po jednog druga, da u obzir dolaze bivši đaci i studenti, a naročito bistrovi i stari partizani.¹⁷⁵ Kurs je počeo 25. jula 1944. Razlog za održavanje ovog kursa navodi se u izveštaju SOVŠ-u od 3. avgusta 1944: »kako bi smo u formaciji našeg teritorijalno (»pozadinskog«) saniteta unijeli potrebne higijenske organe koji su do sada nedostajali. Kurs za zdravstvene nadzornike vode dr Černozubov i dr Han (*Hahn*). Nastavni predmeti su slijedeći: Higijena b) Epidemiologija i osnovi bakteriološke službe... c) Zarazne bolesti... d) Nadzor nad životnim namirnicama i prehranom... e) Propisi zdravstvene službe... f) Političke teme...«¹⁷⁶ Ovaj kurs sa 20 polaznika završio je u toku novembra 1944.¹⁷⁷ U dopisu Komandi mesta Pakrac od 18. oktobra 1944, Sanitetsko odeljenje 6., korpusa obaveštava da će 1. novembra 1944. pri tom odeljenju početi kurs za zdravstvene nadzornike koji će trajati 10 dana.¹⁷⁸

Sanitetsko odeljenje GŠ Hrvatske 10. jula 1944. obaveštava SOVŠ da je formiran kurs »za stručno obrazovanje liječnika i medicinara« koji će raditi pri bolnici Kesteneva Gora. Osnovni predmeti kursa: ratna sanitetska služba, ratna hirurgija i vojna higijena, zatim politička nastava, bojni otrovi, topografija. Nastavnici: dr Han, dr Finderle, dr Dora Filopović i Ivo Brodarac.

¹⁷⁵ Isto, knj. 3, str. 438.

¹⁷⁶ Isto, knj. 5, str. 140.

¹⁷⁷ Isto, knj. 5, str. 247.

¹⁷⁸ Isto, knj. 3, str. 539.

U izveštaju se još navodi: »Na prvi kurs pozvali smo iz svakog korpusa po 4 mlađa liječnika ili medicinara. Kursiste su poslali svi korpsi osim VI«.¹⁷⁹

Kurs je počeo 25. juna i trajao je 25 dana. Završen je oko 20. jula 1944. sa 13 polaznika. Medicinari Rudi Damjan i Žarko Cvetković bili su od Sanitetskog odeljenja 6. korpusa, takođe, upućeni na taj kurs. U svojim sećanjima Žarko Cvetković je zapisao: »Zbog teških uslova za prelazak preko Save išli smo preko Moslavine - stigli smo tek na završetku I tečaja. Nismo ni bili uključeni u redovan rad nego otišli smo na Baniju i tamo u bolnicama I/a i I/c sa nastavnicima prešli predviđeni programa i sredinom avgusta smo se vratili u Slavoniju«.¹⁸⁰

Naredbom Komande I Oficirske škole NOV i PO Hrvatske od 23. avgusta 1944, kurs za sanitetske oficire je u sastavu te škole. Za komandanta kursa određen je dr Šime Novosel a za političkog komesara Ivo Brodarac. U naredbi se obuhvataju i druge odredbe u vezi s radom kursa.¹⁸¹ Uz naredbu je plan i program nastave. Predmeti su: 1. Ratna sanitetska služba 20 časova; 2. Ratna hirurgija 80; 3. Vojna higijena 30; 4. Najčešća partizanska obolenja 30; 5. Bojni otrovi 8; 6. Ocena sposobnosti 6; 7. Čitanje karata i planova 10; 8. Političke teme 18; 9. Vojničke vežbe 22. Ukupno 224 časova.¹⁸²

Drugi tečaj Kursa za sanitetske oficire, imao je 21 polaznika - svi medicinari. Završen je 21. septembra 1944. Odmah je počeo novi, treći tečaj u kome su polaznici bili, takođe, medicinari, njih 19. Kurs je završen krajem oktobra 1944.¹⁸³

OSPOSOBLJAVANJE UZ SAVEZNIČKE SANITETSKE EKIPE I LEKARE

Dolazak savezničkih hirurških ekipa, uz neposrednu pomoć u zbrinjavanju ranjenika doprinelo je u mnogome stručnom osposobljavanju i uzdizanju sanitetskih kadrova u našim jedinicama i ustanovama. Nije moguće navoditi brojne podatke, te se, kao primer, navodi samo jedan. Dr Ante Premru u svojim sećanjima piše da je, radeći sa ekipom dr Rodžersa (*Rogers*) početkom 1944. na Visu (učestvujući u davanju narkoze i transfuzije krvi) naučio tretiranje strelnih rana sa frakturom upotrebom Tomasove šine.¹⁸⁴

U težnji da se što bolje iskoristi veliko iskustvo dr Rodžersa (a to je bila i njegova želja), u maju 1944. posebno je uređena bolnica u Ataševcu koja je trebalo da posluži kao punkt za obučavanje mlađih lekara i apsolvenata medicine. Dopisom od 20. maja 1944. SOVŠ upućuje na kurs u bolnicu Ataševac (imala je naziv Hirurško odeljenje bolnice 1. proleterskog korpusa) 4 lekara i 6 medicinara.¹⁸⁵ Na žalost, desant na Drvar sprečio je da se kurs održi. Značajan doprinos u osposobljavanju naših sanitetskih kadrova dali su lekari Sovjetske medicinske misije (došla sredinom avgusta 1944). Rasporеđeni u pojedine jedinice NOVJ, vršili su neposredan uticaj da se, u zbrinjavanju ranjenika, prihvataju i primenjuju savremene medicinske metode. U izveštaju SO GŠ Hrvatske od 11. decembra 1944. стојi i ovo: »Izrađujemo okružnicu uputima za rad na osnovu novijih kirurških iskustava, pr-

¹⁷⁹ Isto, knj. 5, str. 121 i 139.

¹⁸⁰ Hroniké, sv. I, str. 173.

¹⁸¹ ZSS, knj. 5, str. 176.

¹⁸² Isto, knj. 5, str. 178.

¹⁸³ Hronike, knj. 5, str. 202 i 221.

¹⁸⁴ Hronike, sv. III, str. 217.

¹⁸⁵ ZSS, knj. 1, str. 270 i 327.

venstveno iskustava saniteta Crvene armije, i uputima za lečenje starih rana i tzv. lakših ranjenika. Nedostatke u tom pogledu naročito su lijepo zapazili sovjetski kirurzi. Mnogo nam pomažu u podizanju naše kirurške službe«.¹⁸⁶

Pojedinačno osposobljavanje sanitetskog osoblja uz savezničke hirurške i druge ekipe, bilo je skoro redovna praksa. Ako se ima u vidu da je samo u sastavu tih ekipa bilo oko 50 lekara sa zavidnim stručnim iskustvom, te da su uz njih radili i naši sanitetski kadrovi, može se oceniti kolika je to bila vrednost za njihovo stručno uzdizanje. Ne treba zanemariti ni druge strane lekare (među kojima su najbrojniji bili Italijani, njih oko 60). Većina njih je bila sa solidnom ratnom praksom. I njihov doprinos u obrazovanju naših kadrova, takođe, nije bio mali.

OBRAZOVANJE SANITETSKIH KADROVA U VREME ZAVRŠNIH OPERACIJA

Oslobodenjem Beograda i većih delova zemlje (Srbija, Makedonija, Crna Gora, Vojvodina, Dalmacija, Kosovo i Metohija), krajem 1944. stvaranjem stabilne pozadine, brojnim jačanjem jedinica, prelaskom na frontalni način ratovanja - nastale su izrazito nove okolnosti. One su imale, posredno ili neposredno, uticaj i na obrazovanje sanitetskih kadrova. Kadrovske i materijalne mogućnosti postaju mnogo veće. Sanitetske škole i kursevi rade pod povoljnijim uslovima uz stalne bolnice u oslobođenim gradovima. Opštom mobilizacijom došlo je do naglog priliva novih kadrova (lekara, farma-ceuta, studenata).

U to vreme dolazi do formacijski brojčanog povećanja jedinica za 3 do 4 puta.^{186a} Tako divizije od oko 3000 boraca narastaju na oko 10.000, što je značilo da za jednu diviziju treba obezbiti oko 1000 sanitetskih kadrova raznih profila. Ta okolnost nameće zadatak da se intenzivnije pristupi osposobljavanju većeg broja vodnih i četnih bolničara, nosilaca ranjenika, higijeničara i drugog sanitetskog kadra.

Prelaz na novi način ratovanja (frontalne borbe krupnih jedinica sa velikim brojem ranjenika) zahtevao je novu organizacijsku strukturu sanitetske službe, promenu postojeće sanitetske taktike, uvođenje savremenih načina lečenja, kao i sprovođenje jedinstvene vojnomedicinske doktrine naročito u hirurgiji i epidemiologiji.

Za ove promene trebalo je što brže osposobljavati ne samo novodošlo sanitetsko osoblje (lekare i ostale), već i dotadašnji kadar za rad u novim okolnostima.

Radi toga preduzimaju se obimne mere u obrazovnoj delatnosti novim planovima i programima. Štampaju se i šalju u jedinice mnoga stručna i organizacijska uputstva u nastojanju da se s njima upoznašto širi krug. Time se nastojalo da se poboljšaju opšte pripreme sanitetske službe krupnih operativnih jedinica da što bolje izvršavaju zadatke u završnim borbama za oslobođenje zemlje.

Sredinom novembra 1944. SOVŠ dopisom obaveštava Glavnu vojnu bolnicu (GVB) Beograd da se dr Radoje M. Tadić postavlja za upravnika

¹⁸⁶ Isto, knj. 5, str. 248.

^{186a} »u direktivi Vrhovnog štaba od 13. septembra 1944. se kaže da se 'novim borcima popunjavaju stare divizije tako da narastu na 3000 do 6000 ljudi' ... Nepun mesec dana posle toga Vrhovni štab NOV i POJ nareduje da se divizije još više ojačaju, da njihovo brojno stanje bude 10.000 boraca...« - Anić N. i dr: Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1982, str. 398.

Praktična obuka na sanitetskom kursu.

Škole za sanitetske rukovodioce. Škola će biti smeštena na III spratu Vojnohigijenskog zavoda (VHZ), neposredno podređena SOVŠ.¹⁸⁷ U dopisu SOVŠ-a načelniku saniteta 12. korpusa, od 22. novembra 1944. traži se da za Sanitetsku oficirsku školu upute 6 polaznika, prvenstveno, starijih medicinara ili mlađih lekara koji obavezno treba da su u NOVJ bar 6 meseci.¹⁸⁸ Prvi kurs počeo je 5. decembra 1944. i trajao 7 nedelja. Bilo je 30 polaznika. Drugi kurs počeo je 5. februara 1945. sa 67 slušalaca i trajao 8 nedelja.¹⁸⁹ Jin^Imeti i predavači u toj školi bijli su: 1. Ratna služba i topografija - Artur Hribar; 2. Ratna sanitetska služba — dr G. Nikoliš, dr A. Ržehak, dr A. Zimolo; 3. Ratna hirurgija dr Nedeljko Đukić; 4. Ratna higijena - dr Radoje Tadić; 5. Epidemiologija - dr Niktopolian Černozubov; 6. Bojni otrovi - dr Miloje Radulović 7. Naša najčešća oboljenja - dr Radmilo Jovanović; 8. Ocena sposobnosti - dr Ljubomir Vlatković; 9. sanitetska administracija - dr A. Zimolo; 10. Političke teme.¹⁹⁰

Neposredno pod SOVŠ formirana je Srednja sanitetska škola koja je bila smeštena u zgradu poliklinike GVB. Prvi kurs u toj školi započeo je u decembru 1944. i trajao je 7 nedelja. Bilo je 110 slušalaca. Drugi kurs počeo je 5. marta 1945. sa 150 slušalaca. Predviđeno je da traje 8 nedelja.¹⁹¹ Pri ovoj školi organizovan je i Dentistički kurs. Na taj kurs primani su učenici sa najmanje 3–4 razreda gimnazije.¹⁹² Otpočeo je sa radom krajem februara 1945. Upisano je 90 polaznika, predviđeno da traje 3 meseca. Određeni su: za teo-

¹⁸⁷ ZSS, knj. 12, str. 449.

¹⁸⁸ Isto, knj. 12, str. 469.

¹⁸⁹ ASS, Inv. br. 15739 D.

¹⁹⁰ Isto, Inv. br. 15741 D.

¹⁹¹ Isto, Inv. br. 15739 D.

¹⁹² Isto, knj. 12, str. 787.

retske deo nastave dr Vojin Petrović, za predavača opšte medicine dr Dimitrije Đurić i za upravnika škole drugarica dr Lavrić.¹⁹³

Dopisom od 22. decembra 1944. Sanitetski odsek komande grada Beograda predložio je SOVŠ-uz da se pri VHZ GVB oformi kurs za dezinfektore.¹⁹⁴ Dezinfektorski kurs počeo je sa radom 12. februara 1945. sa 29 polaznika. Završen je 7. marta 1945.¹⁹⁵ Predavači: dr Radoje Tadić - Epidemiologija i higijena; inž. Krotin - Sanitetska tehnika, dez-aparat; dr Bilić - dezinfekcija; dr Milivoje Radulović - Dezinfekcija.¹⁹⁶

Da bi se postiglo ujednačenje obrazovanje sanitetskih kadrova, Sanitetsko odeljenje Vrhovnog štaba (SOVŠ) je krajem 1944. i početkom 1945. izradio i uputio svim sanitetskim odeljenjima planove i programe nastave: za trupni sanitet; za bolničare higijeničare; referente sanieta bataljona i bolničare higijeničare; Sanitetsku podoficirsku školu; srednje sanitetske kurseve; za kurseve fizioterapije, masaže i terapije fiskulturom.¹⁹⁷

Ministarstvo prosvete donelo je odluku da od 1. aprila 1945. otpočne nastava na Medicinskom fakultetu Beogradskog univerziteta. Na početku odražavala bi se nastava po skraćenom postupku, samo za studente koji su položili I rigoroz. Povodom toga Sanitetsko odeljenje Ministarstva narodne odbrane uputilo je 29. marta 1945. dopis Savetu Medicinskog fakulteta u Beogradu, u kome se razmatra mogućnost upućivanja studenata iz jedinica: »Sve apsolvente iz pozadine i vojske koji ne rade na važnoj dužnosti poslati da završe studije. Koliko za njih postoji zamena. Uputiti jedan deo medicinara sa položenim I rigorozom da produže studije, radi popune lekarskih kadrova u neposredno posleratno vreme«. Dajući kritički osvrt na uočene nedostatke kod novomobilisanih lekara, u dopisu se predlaže da se razmotri mogućnost za izmenu i dopunu u programu nastave na fakultetu a u vezi sa potrebama sanitetske službe u ratu. - U prilogu tog dopisa je program nastave iz Ratne hirurgije. U posebnom dopisu od 9. aprila 1945. daju se »Objašnjenja uz program nastave u skraćenom roku na medicinskom fakultetu u Beogradu«.¹⁹⁷³

U razdoblju od oslobođenja Beograda do završetka rata u svim jedinicama i sanitetskim ustanovama trajala je i nadalje aktivnost u obrazovanju sanitetskih kadrova, negde čak i intenzivnija.

Pri sanitetskoj školi GŠ Srbije u Kragujevcu 4. januara 1945. počeo je sa radom kurs za dezinfektore - depedikulatore.¹⁹⁸ Pravilnik za rad tog kursa napisao je 28. decembra 1944. dr Alojz Budimir.¹⁹⁹

Prema izveštajima Štaba 3. korpusa od 17. januara i 20. februara 1945. u Sanitetskoj školi u Tuzli završeni su: 14. decembra 1944. sanitetski kurs za četne i bataljonske rukovodioce sa 23 polaznika a 17. januara 1945. drugi takav kurs sa 28 polaznika. Pri toj školi radio je od 15. decembra 1944. do 25. januara 1945. i kurs za apotekarske pomoćnike sa 14 slušalaca.²⁰⁰ - U sećanjima, dr Dragoljub Lukić piše da je, februara 1945. pri bolnici 3. korpusa u Tuzli, bio 15 dana na hirurškom kursu za usavršavanje. Kurs je vodio hirurg, major Crvene armije, dr Emeljanov.²⁰¹

¹⁹³ ZSS, knj. 12, str. 901.

¹⁹⁴ Isto, Inv. br. 7991 D.

¹⁹⁵ Isto, Inv. br. 15739 D.

¹⁹⁶ Isto, Inv. br. 15/36 D.

¹⁹⁷ ZSS, knj. 12, str. 666-672, 673-679, 699-707, 708-712, 870-895 i 967-970.

^{197a} Isto, knj. 12, str. 940-945 i 946-948.

¹⁹⁸ Arhiv SS - Inv. br. 8003 D.

¹⁹⁹ Isto, Inv. br. 7977 D.

²⁰⁰ Zbornik NOR-a, tom IV, knj. 32, str. 410. i tom IV, knj. 33, dok. 112, str. 522.

²⁰¹ Hronika, sv. VIII, str. 179.

Slušaoci i nastavnici kursa Sanitetske škole 3. korpusa. Tuzla, početkom 1945.

Sanitetsko odeljenje 5. korpusa, 30. marta 1945. zahteva od Sanitetskog odseka KVO da pri korpusnim bolnicama br. III i br. VI organizuje kurseve za masere, na koje treba uputiti drugove i drugarice barem sa srednjim ili sličnim sanitetskim kursem.²⁰²

U izveštaju Sanitetskog odseka KVO 6. korpusa od 9. decembra 1944. stoji: »Na inicijativu šefa VPB VI/6-a, održava se na tom odeljenju maserski kurs, što će doprinjeti poboljšanje konačnog rezultata terapije ratnih ozlijeđa.²⁰³

Kurs za funkcionalnu terapiju sa 6 polaznika počeo je u martu 1945. u novoosnovanom oporavilištu Vojne oblasti 10. korpusa. Predviđeno je da traje 6 do 8 nedelja. Predavači: dr Deže - Anatomija i fiziologija i Babić Ivan - Stručnopraktički i ostali deo kursa.²⁰⁴ - U to vreme u 10. korpusu završila je sa radom i IV klasa Sanitetske podoficirske škole.²⁰⁵

U izveštaju za oktobar i novembar 1944. (pisan početkom decembra) Sanitetskog odeljenja 8. korpusa piše da je pri Oblasnoj bolnici 8. korpusa u Splitu počela sa radom Sanitetska podoficirska škola. Komandant škole dr Ante Švalba i nastavnik, medicinarka Bogumila Fajon su isti koji su u toj školi bili i ranije kada je škola radila na Visu. Prvi tečaj u toj školi održan od 5. decembra 1944. do 10. februara 1945. završilo je 29 polaznika.²⁰⁶ - U decembru 1944. iz Barija se prebacuje dr Zaharija sa kompletним osobljem za higijensku školu koja se u januaru 1945. organizuje u Splitu kao higijenska škola 8. korpusa. Na prvom tečaju koji je trajao oko 2 meseca, bilo je 30 polaznika.²⁰⁷

²⁰² ZSS, knj. 11, str. 772.

²⁰³ ZSS, knj. 3, str. 571.

²⁰⁴ Isto, knj. 4, str. 464.

²⁰⁵ Isto, str. 466.

²⁰⁶ Isto, str. 517 i 676.

²⁰⁷ Isto, str. 625.

Sanitetski odsek Vojne oblasti 11. korpusa u izveštaju za decembar 1944. godine navodi da je u Oblasnoj vojnoj bolnici u Benkovcu: »18. XII 1944. godine započeo jednomjesečni bolničarski kurs kojeg pohađa za sada 19 drugova i drugarica. Istodobno je započeo u toj bolnici kurs za instrumen-tiranje, kojeg pohađa 9 drugova i drugarica«.²⁰⁸ Sanitetsko odeljenje Štaba 11. korpusa izveštava 10. februara 1945. Sanitetsko odeljenje GŠ Hrvatske da pri Oblasnoj vojnoj bolnici radi Sanitetska podoficirska škola koja ima 30 polaznika i kurs za instrumentarke, da se kursevi za instrumentarke održavaju još i pri područnim bolnicama XI/2 i XI/5 a kurs za bataljonske referente pri bolnici XI/2.²⁰⁹

Naređenjem načelnika Sanitetskog odeljenja GŠ Hrvatske od 23. januara 1945. propisuje se nastavni plan i program za Sanitetsku podoficirsku školu. U njemu se određuje: »U sklopu Korpusne oblasne bolnice ima se održavati kurs za sanitetske podoficire. Svrha je kursa da polaznike osposobi za niže sanitetske rukovodioce: četne i bataljonske bolničare, bolničarske starješine, desetare i vodnike u bolničarskim četama. Na kursu će se obrađivati: 1. Anatomija i fiziologija čovjeka - 7 sati; 2. Prva pomoć ranjeniku - 30 sati; 3. Prva pomoć kod raznih nezgoda - 4 sata; 4. Vojna higijena 20 sati; 5. Zaštita od bojnih otrova - 3 sata; 6. Najčešća nezarazna oboljenja - 8 sati. 7. Zarazne bolesti - 20 sati; 8. Njega ranjenika i bolesnika - 6 sati. 9. Bolničarska oprema - 5 sati; 10. Ratna služba - 4 sata; 11. Čitanje karata - 3 sata; 12. Organizacija i taktika sanitetske službe - 20 sati; 13. Sanitetska administracija - 3 sata; 14. Praktične vježbe - 70 sati; 15. Upoznavanje s naoružanjem - 2 sata; 16. Egzercir i tjelovježba - 15 sati; 17. Politička nastava - 20 sati. Ukupno 240 sati. Kurs traje 30 dana sa po 8 radnih sati«.²¹⁰

Sanitetsko odeljenje GŠ Hrvatske u izveštaju za mesec januar 1945. SOVŠ-u navodi: »Kursevi za bolničare održavaju se po divizijama, a djelomično i po bolnicama. Plan tih kurseva uglavnom je isti po svim jedinicama i bolnicama. Potrebe za takvim kursevima su još uvijek ogromne. U svim korpusima radi sanitetska podoficirska škola sa jedinstvenim planom poslanim od sanitetskog odeljenja GŠH. Samo u VIII Korpusu postoji higijenska škola koju vodi dr. Zacharia, sa planom koje je on sam izradio. Kursevi za apotekarske pomoćnike drže se u IV, VIII i X korpus. Pri Sanitetkom odeljenju GŠH počeo je kurs za zdravstvene nadzornike (15 slušača) i za liječnike i medicinare, koji će se specijalno obrazovati za higijensko-profilaktički rad (5 liječnika i 5 medicinara)«.²¹¹

Iz dopisa Higijenske škole u Splitu od 21. marta 1945. Komandi 4. armije o završetku tečaja sa 30 polaznika, saznaje se da je to dotadašnja škola 8. korpusa koja je prešla u njihovu nadležnost.²¹² U izveštaju Sanitetskog odeljenja GŠ Hrvatske od 4. aprila 1945. Sanitetkom odeljenju Ministarstva narodne odbrane (SOMNO) govori se o reorganizaciji Sanitetske oficirske škole GŠ Hrvatske koja je prešla u Split: »Osnovana je komanda škole. Već je započeo srednji medicinski kurs, apotekarski kurs, 8. aprila počinje kurs za higijeničare i dezinfektore, a viši medicinski kurs započet će tokom mjeseca aprila«.²¹³

²⁰⁸ Isto, knj. 6, str. 422.

²⁰⁹ Isto, str. 499.

²¹⁰ Isto, knj. 5, str. 392.

²¹¹ Isto, str. 309-310.

²¹² Isto, str. 329.

²¹³ Isto, str. 338.

Prema zapisima dr Janeza Milčinskog u Zadru je krajem februara 1945. godine formiran Sanitetski odsek pri Štabu Baze GŠ Slovenije. Organizovana je i bolnica za evakuisane iz Slovenije i repatriirane iz Italije. Pri hirurškom odeljku te bolnice radio je tečaj za instrumentarke sa 7 polaznicama. U Zadru je krajem marta 1945. počela da radi Sanitetska škola (koja je ranije bila u Žumberku). Bila su tri tečaja: viši bolničarski, niži bolničarski i higijeničarski. U sva tri tečaja bilo je ukupno 90 polaznika. Predavači: dr Alfred Šerko za anatomiju, dr Sabina za interne bolesti, zarazne bolesti s epidemiologijom i higijenom, dr Janez Milčinski za prvu pomoć i predmete hirurške grupe.²¹⁴

U izveštaju Sanitetskog odeljenja GŠ Vojvodine, od 24. decembra 1944. Glavnom štabu Vojvodine, navodi se da se pri Prihvatoj bolnici u Belom Manastiru održava bolnički kurs na kojem ima 37 drugarica. Osnova programa je knjiga »Šta treba da zna jedna bolničarka NOV«. Predviđeno je da tečaj traje 20 do 30 dana.²¹⁵

Referent saniteta 36. divizije obaveštava 28. februara 1945. Sanitetski odsek 12. korpusa da se u diviziji održavaju tri niža sanitetska kursa pri brigadnim sanitetima i jedan dezinfektorski u Mediko-sanitarnom bataljonu (MSB). Na kursevima je ukupno 52 polaznika - 34 druga i 18 drugarica.²¹⁶

U izveštaju Sanitetskog odseka 51. divizije, od 1. marta 1945. načelniku saniteta 12. korpusa, navodi se: »U ovoj diviziji održano je tri kursa. Jedan je u toku. Kursevi imaju karakter srednjih sanitetskih kurseva. Ukupno je bilo 76 polaznika. Na kursu koji je u toku ima 160 drugova i tri drugarice.²¹⁷ Sanitetsko odeljenje 3. armije uputilo je 1. marta 1945. Sanitetskom odeljenju 12. korpusa zahtev da odvoji 20 drugova za pohađanje dezinfektorskog kursa koji će trajati 20 dana a počeće 10. marta 1945. Istovremeno će početi higijensko-epidemiološki kurs, iste dužine trajanja, na koji treba da se upute 25 drugova i drugarica studenata medicine ili svršenih maturanata.²¹⁸ Prema zapisima mr ph Vlada Jovanovića, u martu 1945. pri sanitetskom slagalištu 3. armije održan je kurs za apotekarske pomoćnike na kome je bilo 10 polaznika.²¹⁹

Dopisom od 18. februara 1945. Bolnica lakih ranjenika (BLR)-618 obaveštava načelnika sanitetskog odeljenja 1. armije daje završen sanitetski kurs u toj bolnici koji je trajao od 31. decembra 1944. do 18. februara 1945, na kome je bilo 17 slušalaca,²²⁰ a u dopisu od 14. marta 1945. javlja: »Naša škola za stručno obrazovanje bolničarki radi neprekidno«.²²¹

Sanitetsko odeljenje, 1. armije, u izveštaju od 4. marta 1945. SOVŠ-u javlja: »U toku januara meseca održani su jedan viši higijeničarski kurs pri hig. epid. otseku Armije bilo je 57 drugova i drugarica. Pri istom otseku svršilo je kurs još 18 dezinfektori. Jedan srednji sanitetski kurs u bolnici u Rumi, bilo je 67 drugova i drugarica. U isto vreme u brigadama i MSB održani su brojni kursevi za četne i vodne bolničare, za nosioce i iznosioce ranjenika. Tako je u I diviziji bilo oko 120; u V preko 150 drugova i drugarica; u VI diviziji takođe 150 drugova; u XI oko 110 drugova i drugarica i u XXI oko 120. U toku januara meseca povučene su sve vodne bolničarke iz svih

²¹⁴ Hronike, sv. XI, str. 340 i 342.

²¹⁵ ZSS, knj. 9, str. 130.

²¹⁶ Isto, str. 238.

²¹⁷ Isto, str. 242 i ASS - Inv. br. 8123 D.

²¹⁸ Isto, str. 243.

²¹⁹ Hronike, sv. VI, str. 249.

²²⁰ ASS, Inv. br. 14883 D.

²²¹ Hronike, sv. V, str. 251.

divizija, a iz V i VI povučene su i sve četne bolničarke. Ti se kadrovi nadoknađuju drugovima, koji prolaze kroz gore navedene kurseve. Na svojim dužnostima drugovi, bolničari, nisu još dostigli svoje drugarice, koje su smenjene, naročito u pogledu požrtvovanosti, hrabrosti i odanosti svom poslu«.²²²

Raspisom svim jedinicama od 26. marta 1945. Sanitetsko odeljenje 1. armije obaveštava da će se pri Higijensko-epidemiološkom odseku u Sremskoj Mitrovici oformiti kurs za higijeničare. Počinje 4. aprila i trajaće 15 dana.²²³

U izveštaju Sanitetskog odseka 5. divizije od 3. maja 1945. Sanitetskom odeljenju 1. armije navodi se da je u toku aprila 1945. pri MSB divizije završen kurs za četne bolničare, na kome je bilo 87 drugova.²²⁴ U 2. armiji pri Armijskoj hirurškoj poljskoj pokretnoj bolnici (AHPPB-3) održan je od 2. do 16. maja 1945. kurs za operacione sestre na kome je bilo 10 polaznica,²²⁵ što dokazuje da se i u periodu završnih dana rata nije prestajalo sa obrazovanjem sanitetskih kadrova.

OBRAZOVNA DELATNOST ZA USVAJANJE SAVREMENE RATNE MEDICINSKE DOKTRINE

Podaci koji su do sada navedeni odnosili su se samo na jedan vid obrazovanja, i to na obuku, školovanje i osposobljavanje sanitetskog kadra za određene dužnosti i zadatke. Međutim, uporedo sa ovim vidom odvijao se i drugi vid obrazovanja koji je bio usmeren na usvajanje jedinstvenih gledišta 0 organizacijskim i stručnim pitanjima.

To obrazovanje obuhvatalo je tri najvažnija pitanja. Bilo je neophodno, prvo, da rukovodeći sanitetski kadar prihvati i oformi takvu organizacionu strukturu sanitetske službe koja će najbolje odgovarati konkretnim uslovima 1 razvoju; drugo, da se obezbede i razviju svi potencijali za sprovođenje higijensko-epidemioloških mera na istim principima i, treće, da se što više usvoje i u praksi primene pri zbrinjavanju ranjenika nova dostignuća ratne hirurgije. Za to je trebalo plansko usmeravanje i uporno objašnjavanje ne samo kroz obuku, škole i kurseve, nego se za to zalagati kroz naredbe, uputstva, instrukcije, stručne članke i drugo.

Do Petrovačkog kongresa lekara-partizana septembar 1942. organizacioni oblici, principi i postupci pri zbrinjavanju ranjenika i bolesnika bili su u raznim krajevima i jedinicama dosta različiti, manje-više, regulisani raznim odredbama. Te su odredbe, uglavnom, odražavale postojeću situaciju, stepen razvijenosti i kadrovske mogućnosti.²²⁵³

Najvažniji dokument za organizaciju sanitetske službe na jedinstvenih osnovama bio je Statut sanitetske službe.²²⁶ Ubrzo je usledilo Naređenje Glavnog štaba Hrvatske, od 6. decembra 1942. upućen, Štabu 1. korpusa Hrvatske

²²² ZSS, knj. 7, str. 41.

²²³ ASS, Inv. br. 9706 D.

²²⁴ ZSS, knj. 7, str. 263.

²²⁵ ASS, Inv. br. 12120 D.

^{225a} Opširnije o tome u članku: E. Katan - Važnija dokumenta o organizaciji sanitetske službe u NOV i POJ pre donošenja Statuta. - Zbornik radova Simpozijuma povodom 30-godišnjice Prvog kongresa partizanskih lekara Jugoslavije, Bosanski Petrovac, 21-23. septembar 1972, str. 293.

²²⁶ ZSS, knj. 1, str. 114.

U dopisu SOVŠ-a od 25. septembra 1944. načelnicima sanitetskih odeljenja glavnih štabova i korpusa, referentima saniteta divizija, svim hirurzima i upravnicima bolnica, postavljaju se konkretni zadaci za poboljšanje organizacije i rada sanitetske službe, među kojima »treba da izučavaju sanitetsku taktiku koristeći članak »Vaprovi organizaciji i taktiki sanitarnoj službi« od Smirnova. Uporedo s tim da ovladaju osnovnim pojmovima savremene ratne hirurgije.²³⁷

U decembru 1944. dolazi do značajnijih promena u strukturi i organizaciji sanitetske službe, posebno u diviziji formiranjem Mediko-sanitarnog bataljona. Radi što jedinstvenijeg prilaza toj reorganizaciji, SOVŠ je napisao »Uputstvo o organizaciji trupnog saniteta²³⁸ i »Uputstvo o organizaciji lečenja lakih ranjenika i lako obolelih«.²³⁹

U naređenju SOVŠ-a od 14. decembra 1944. načelnicima sanitetskih odeljenja glavnih štabova i korpusa i svim hirurzima NOVJ, zahteva se registracija grešaka prilikom obrade i evakuacije i analiza i uopštavanje iskustava službe tečenja.²⁴⁰ ^ to vrgme značaj posebnih instrukcija imali su članci dr G. Nikolića: »Ka pitanju jedinstven^h i cfr A. Kazanski: »Organizacija Tnrrurške pomoći~koc Tratnih raij Javanja« 7-koji su štampani u »Vojnosanitetskom pregledu«, br. 2/1944.

Raspisom Sanitetskog odeljenja Povereništva narodne odbrane od 7. marta 1945. načelnicima sanitetskih odeljenja glavnih štabova, armija i korpusa, referentima divizija i brigada, svima vojnim lekarima Jugoslavenske armije, iznose se, do tada, uočene razne nepravilnosti u organizaciji i pružanju hirurške pomoći, i daju se instrukcije za njihovo otklanjanje.²⁴¹

Radi poboljšanja funkcionalisanja zbrinjavanja ranjenika Sanitetsko odeljenje Ministarstva narodne odbrane izdalo je 27. aprila 1945. posebnu instrukciju o organizaciji hirurških bolnica u operativnim jedinicama.²⁴²

Očigledno je da su ova naredjenja, uputstva i instrukcije o organizaciji sanitetske službe bila usmerena ka stalnom prilagođavanju stepenu razvoja i stvarnim potrebama, i ka stvaranju što jedinstvenijeg pristupa za njihovo sprovođenje.

U težnji za sprovođenjem higijensko-epidemioloških mera i suzbijanju zaraznih bolesti na jedinstvenim principima, takođe su izdavane mnoga naredjenja i uputstva. Primera radi, potrebno je navesti samo neke podatke gde se zahtevalo obavezno angažovanje celokupnog komandnog i boračkog sastava u sprovođenju higijensko-epidemioloških mera. Referent saniteta pri VŠ poslao je 29. marta 1942. po odobrenju Vrhovnog štaba, svima lekarima, sanitetskom osoblju, komandantima i komesarima partizanske i dobrovoljačke vojske i svima narodnooslobodilačkim odborima na teritoriji Bosne, »Uputstvo za suzbijanje pegavca«.²⁴³ Raspis Zdravstvenog odseka Izvršnog odbora AVNOJ-a (na čijem je čelu bio profesor dr Sima Milošević) od decembra 1942. o organizaciji i radu zdravstvenih sekcija,²⁴⁴ bio je glavna smernica za organizovanje zdravstvene službe na jedinstvenim osnovama na oslobođenoj teritoriji. Poseban značaj organizovanja zdravstvenih sekcija ogledao se u stalnoj saradnji i zajedničkim akcijama sa sanitetskom službom u NOVJ na

²³⁷ ZSS, knj. 1, str. 344.

²³⁸ Isto, knj. 12, str. 679.

²³⁹ Isto, knj. 12, str. 739.

²⁴⁰ Isto, knj. 1, str. 356.

²⁴¹ Isto, knj. 12, str. 914.

²⁴² Isto, str. 974.

²⁴³ Isto, knj. 1, str. 20.

²⁴⁴ Isto, knj. 1, str. 105.

zdravstvenom prosvećivanju i suzbijanju zaraznih bolesti. Usmeravanje na zajedničku akciju je i članak» U borbi protiv zaraznih bolesti« štampan u »Borbi« od 21. novembra 1942.²⁴⁵ U januaru 1943. Sanitetski odsek VŠ izdao je letak »Uputstvo za borbu protiv pegavog i trbušnog tifusa« - sa napomenom »pročitati i prodiskutovati na svim konferencijama«.²⁴⁶ Štampano je u 5000 primeraka u štampariji lista »Borba« u Driniću.²⁴⁷

Vrhovni komandant NOV i POJ postavlja posebnim naređenjima od 16. maja i 1. avgusta 1943. svim štabovima obavezu sprovođenja mera protiv trbušnog tifusa i dizenterije. Time je i odgovornost za izvršavanje tih mera preneta na komandni kadar.²⁴⁸

Radilingažoyaiya celoku²⁴⁹ kolektiva, bio je i Jil^{ak}jir Gaj-kg_Nikoliša ^ipijenskakampaniaya²⁵⁰ [vojsci] Tnamenieno vino-političkim i sanitetskim rukovodiocima), napisan marta 1944. koji je štampan u časopisu 4 korpusa NOVJ »Vojni glasnik« god II, br712-13.²⁴⁹ U kampanji profvpegavća Higijensko-epidemiološki oč}55lrSOMNO, u~pwiodu od 1. decembra 1944. do 1. aprila 1945. štampao je 20.000 plakata (dve vrste) i 60.000 letaka o pegavcu i borbi protiv njega.²⁵⁰

Bilo je dosta uputstava i stručnih članaka koji su imali za cilj obrazovanje sanitetskih kadrova u rešavanje konkretnih pitanja preventivnih mera i načina lečenja zaraznih bolesti. Između ostalih je, na primer, sveska br. 1 »Male medicinske biblioteke«, koju je izdao Sanitetski odsek VŠ krajem 1942. čiji je sadržaj bio: tifus, paratifus, dizenterija, pegavac, grip influence.²⁵¹ Zatim članci u stručnom časopisu »Lekarski bilten«: u broju 2 (od 10. septembra 1943) dr S. Štajner — »Novo u terapiji dizenterije«; u broju 3 (od 24. septembra 1943) dr H. Kraus - »Organizacija zarazne bolnice« i dr N. Nikolić - Epidemiološka anketa«; u broju 6 (od novembra 1943) dr N. Nikolić - »Naše sadašnje epidemiološke zadaće« i dr. G.N. - »Organizacija liječenja skabijesa«.²⁵²

Sanitetsko odeljenje Glavnog štaba Hrvatske izdalo je u 1943. džepni priručnik-brošuru »Crijevne zarazne bolesti« a u 1944. brošuru »Naši najbliži higijensko-epidemiološki zadaci«.²⁵³

Sanitetsko odeljenje VŠ šalje 8. maja 1944. pred početak letnje sezone, posebno Uputstvo o suzbijanju crevnih zaraza.²⁵⁴

U prvom broju »Vojnosanitetskog pregleda« (septembar 1944) štampan je članak dr N. Černozubova: Prilog epidemiologiji crijevnih zaraza. U broju 1-2 za 1945. »Vojnosanitetskog pregleda« nalazi se članak dr L. Foks »Moderne metode za suzbijanje pregavca«, a u broju 3-4 za 1945. članak dr Mozera: Neocid-DDT (Dihlor-Difenil-Trihlor Etan) i Gezarol kao insekticidna sredstva«.

Obaveštavajući o dolasku i saradnji epidemiološke misije Crvene armije (Sanitetske uprave III ukrajinskog fronta) Sanitetsko odeljenje Glavnog štaba Vojvodine, u dopisu od decembra 1944, navodi da je sa Misijom izvršen obilazak divizija gde su davane instrukcije za higijensko-epidemiološki

²⁴⁵ Isto, knj. 1, str. 89.

²⁴⁶ Isto, knj. 12, str. 108.

²⁴⁷ Dedijer V.: Dnevnik, Prosveta, Beograd, 1970, knj. 2, str. 77.

²⁴⁸ ZSS, knj. 1, str. 164 i dok. 93, str. 187.

²⁴⁹ Isto, knj. 12, str. 277.

²⁵⁰ ASS, Inv. br. 9214 D.

²⁵¹ Isto, Inv. br. 16 Š.

²⁵² ZSS, knj. 1, str. 214, fusnota.

²⁵³ Isto, knj. 2, str. 41, fusnota.

²⁵⁴ Isto, knj. 12, str. 304.

rad i demonstrirana je komora za vreli vazduh (Zemljanka). Dobijeno je i nekoliko medicinskih časopisa, a »veoma praktična i celishodna uputstva dobili smo od drugarice majora Bobljove u pogledu higijensko-epidemiološke službe, četnih, bataljonskih i brigadnih sanitarki. Ne manje važna su bila epidemiološko-higijenska uputstva za divizijske epidemiologe i korpusnog epidemiologa...«²⁵⁵

Obrazovanje hirurških kadrova radi postizanja što bolje efikasnosti njihovog rada, obavljalo se, pretežno, na raznim sastancima izmenom iskustava, stručnim člancima i uputstvima. Veoma koristan bio je praktični rad uz iskusnjeg hirurga. Poseban uticaj za upoznavanje sa savremenim dostignućima i metodama u obradi ratne rane, imale su savezničke hirurške ekipe. Pri svemu tome težilo se usvajanju jedinstvenih gledišta i na jednoobraznosti u načinu zbrinjavanja ranjenika.

Jedna od tema na Prvom kongresu lekara partizana (septembar 1942) bila je: Odabran pitanja ratne hirurgije - tretiranje rana, frakture, amputacije, zaostali pogodak, primena antitetanusnog seruma, kongelacije» (referenti dr Đura Mešterović, dr Isidor Papo, dr Dejan Popović, dr Sima Milošević, dr Franc Klajnhapel). -Kako je u pozivu na Kongres naglašeno »svaki učesnik treba da sredi svoja vlastita iskustva i zapažanja«.²⁵⁶ Osnovni cilj bio je što potpunija međusobna izmena iskustava. U toj težnji bili su i članci u časopisu »Lekarski bilten«: u broju 2 (od 10. septembra 1943) - Moderno lečenje rana od vatrengog oružja i »Transfuzija krvi sa minimalnim pomagalima«; u broju 4 (od 4. oktobra 1943) dr I. Papo - »Dva slučaja arterijalne aneurizme« i dr O.G. - »Kako ne valja fiksirati podlakticu kod ozlede lakta«; u broju 5 (od 24. oktobra 1943) dr D. Perović - »Torakotomija bez resekcijske rebara« i dr A. Bjelko - »Transportna šina najpodesnija za partizane«; u broju 6 (od novembra 1943) dr I. Papo »Praktikum hirurgije« i »Sulfodiazin i intraabdominalne povrede«.²⁵⁷

Nužnost obrazovanja hirurških kadrova podstakla je sanitetski odsek 6. korpusa NOVJ da pristupi konkretnom rešavanju. U izveštaju od 4. decembra 1943. Sanitetskom odseku GŠ Hrvatske piše: »U svrhu boljeg hirurškog odgoja naših stručnih kadrova, naredili smo šefovima kirurških ekipa divizija da za sve stručne kadrove (referente saniteta) održe predavanja iz odabralih poglavila ratne kirurgije (opskrba i terapija ratne rane, krvavljenje, zaustavljanje krvavljenja, podvezivanje, imobilizacija frakturna, transfuzija krvi)«.²⁵⁸

Dolazak savezničkih hirurških ekipa omogućio je da se saznavaju i primenjuju savremene metode u tretirajući ratne rane. U tom smislu bilo je i učestvovanja dr Rodžera na konferenciji lekara na Visu u januaru 1943. i na Kongresu lečnika Hrvatske februara 1944. Iz programa Kongresa vidi se da su razmatrane ove hirurške teme: »2. odabrana poglavila iz ratne kirurgije, govori major dr Rodžers, britanski izaslanik ; 3. Ratne ozlijede i njihovo liječenje; 4. Frakture, ozlijeda zglobova; 5. Infekcija rana s naročitim osvrtom na šuštvac (gas-gangrenu);²⁵⁹ Doktor Finderle vatreno je branio primenu primarnog šava. Joža Klajfeš izlagao je svoja iskustva. Rodžers je prikazao najnovija britanska iskustva u liječenju rana. Čini mi se da sam od njega prvi put čuo za penicilin«.²⁶⁰

²⁵⁵ Isto, knj. 9, dok, 58, str. 138.

²⁵⁶ Isto, knj. 1, str. 64.

²⁵⁷ Isto, str. 214, fusnota.

²⁵⁸ Isto, knj. 2, str. 416.

²⁵⁹ Isto, str. 147.

²⁶⁰ G. Nikoliš, n.d., str. 583.

Prihvatanje novih gledišta i od iskusnih hirurga nije išlo lako. To dokazuje i ovaj deo iz izvaštaja SOGŠ Hrvatske od 10. jula 1944. SOVŠ-u: »Dr. Finderle već je trebalo da počne pisati priručnik iz ratne kirurgije. Opazio sam da je on još uvijek pod snažnim uplivom svoje italijanske škole i teško se prilagođava novijim iskustvima«.²⁶¹

Koliko su neke nove metode delovale kao iznenadenje, može se videti i iz uvodne rečenice sačuvanog predavanja jednog hirurga na sastanku lekara jula 1944. godine: »Mi, partizanski liječnici, daleko od svake stručne literature i medicinskih centara začudimo se nekim novim metodama liječenja, kada saznamo što o njima« Tema je bila: Liječenje rana pod zatvorenim gipsom. Ovo predavanje oslanja se na posredno dobijena saznanja o načinu rada dr Rodžersa u Hirurškoj bolnici I. korpusa NOVJ u Ataševcu neposredno pre desanta na Drvar.²⁶²

Postoje podaci o održavanju stručnih sastanaka-konferencija u Sloveniji. Na tim sastancima bile su i ove teme: dr Ruža Germ-Šegedin - »Otvorene frakture i povrede zglobova te njihovo lečenje« (1. 6. 1944); dr Bogdan Breclj »Povrede zglobova kolena i lečenje« (2. juli 1944); dr Martin Benedik - »Hirurška obrada ratnih povreda u svetu metode prof dr Judina« (20. decembar 1944); dr V.T. Leonov - Profilaksa infekcija rana i osnovni principi lečenja gnojnih rana«.

Usvajanju savremenih metoda pomogle su i stručne publikacije dobijene od saveznika. Neki članci prevodeni su i štampani. Među ostalim, Sanitetsko odeljenje GŠ Hrvatske izdalo je brošure: prof. dr Sergej S. Judin - »Liječenje strelnih preloma« (prevod iz »Birtich Medical Journal«) i prof. dr B.E. Linberg - »Liječenje pitoraksa kod ratnih ozljeda« (prevod iz »Kliničeskaja medicina« broj 1-2 od 1944),²⁶³ a SOVŠ je štampao »Kratki kurs ratno-poljske hirurgije« od Banajtisa i Kuprijanova.²⁶⁴

Dolazak sovjetskih hirurških ekipa uticao je da se ubrza primena savremenih metoda hirurške obrade rane u mnogim našim jedinicama. To se navodi i u izveštaju SOGŠ Hrvatske za mesec decembar 1944.: »U kirurškoj službi zapaža se posvuda utjecaj ostvarnog kontakta sa sanitetom savezničkih armija, posebice sanitetom Crvene armije. Rezultat je toga sve šira primjena novijih tekovina ratne kirurgije (tretiranje frakturna, liječenje ozljeda mekih dijelova, upotreba sulfonamida, transfuzija krvii).²⁶⁵

Da to nije išlo bez poteškoća, vidi se već iz izveštaja za naredni mesec (januar 1945): »Još uvijek dobar dio kirurga starih i mlađih stoji pod uticajem staroratne hirurške prakse i pod uticajem njemačke medicinske ratne literature, koja im je pri ruci i pod čijim su utjecajem bili školovani. Neki mlađi kirurzi u divizijama opet nisu shvatili pravilno pojam primarne obrade rane i pojam ekskizije«.²⁶⁶ Spominjući probleme n-Uoprido si ih kadrova posle oslobođenja Beograda, dr Gojko Nikoliš je zapisao: »Kvalitet ljeT^sTcogJtjid-rapuX]gTini uzevši, bio je neprikidan za ratne uslove? Pri Tomene mislim-najjegovu strnčnostriftaSlvalite^ u nepožn^anjuošnovnih princiymjräfneTiiijiTgrje, orgamzaciyeT taktTkc~Tncdićinskog rada iTratu. Odlični kliničkiTnrurzi nTŠITše lako-^snSlžSH^oTatnoj hirurgiji, pogotovo ne u X>rganizaciji hirurškog rada«.²⁶⁷

²⁶¹ ZSS, knj. 5, str. 131.

²⁶² Isto, knj. 11, str. 92, a u fusnoti piše: »Predavanje je održao jedan naš kirurg u Krajini (verovatno u Kjekovaci)«.

²⁶³ Isto, knj. 2, dok. 54, str. 202 i dok. 57, str. 219.

²⁶⁴ G. Nikoliš n.d. str. 625.

ZSS, knj. 5, dok. 71, str. 268.

JŠŽ Isto, knj. 5, str. 308.

²⁶⁵ Isto, n.d. str. 620.

U nastojanju da se što više pomogne tom kadru, osim izdavanjem uputstava i brošura, išlo se na direktnе kontakte i neposrednu pomoć. U izveštaju sanitetskog odeljenja 1. armije za mesec januar 1945. piše: »Rezistenција starijih hirurga prema radikalnom načinu obrađivanja ranjenika u toku januara meseca, nakon nekoliko sastanaka i obilazaka pukovnika dr Kazanskog i pukovnika dr Mešterovića, znatno je popustila«.²⁶⁸

Obrazovanju hirurških kadrova pomogli su i članci štampani u »Vojnosanitetskom pregledu«. U broju 1 (septembar 1944) dr B. Lavrič: »Sodobna vojna kirurgija s posebnim ozirom na poškodbe ekstremitet«; u broju 2 (1944) dr Rodžers: »Nekoliko zabeležaka o praktičnom lečenju rana kolena« i dr R. Kukovec: »Ratne povrede mokraćnog mjeđura«; u broju 1-2 (1945) dr B. Lavrič: »Ratne povrede mokraćnog mjeđura«; u broju 1-2 (1945) dr B. Lavrič: »Ratne ozlede šake« i dr N. Đukić: »Neposredni rezultati tretiranja ustrelnih preloma butne kosti u kasnom periodu po metodi Judina«.

UMESTO ZAKLJUČKA

Navedeni podaci dokazuju kontinuitet, razvoj i obimnost obrazovanja sanitetskih kadrova NOV i POJ u toku NOR-a. Njihova dokumentovanost oslonac su za pravilno objašnjavanje bitnih činilaca i specifičnosti te delatnosti, a omogućuju da se sažeto navedu i njene osnovne karakteristike. Neophodnost obrazovanja sanitetskih kadrova proizašla je iz stalne oskudice u tom kadru, i iz njegove nedovoljne vojnostručne osposobljenosti za rad u ratnim uslovima.

Obrazovanje sanitetskih kadrova bilo je usmereno u dva osnovna pravca: obuka, odnosno školovanje nižeg i srednjeg kadra, i stručno osposobljavanje i uzdizanje svih profila sanitetskih kadrova.

Potreba za obrazovanjem postojala je u svim razdobljima NOR-a.

Najveća potreba bila je za nižim sanitetskim kadrom. Do njih se jedino moglo doći obukom i školovanjem, najčešće, kroz povremene, kraće ili duže kurseve. Najbrojniji su bili kursevi na kojima se obučavao kadar za obavljanje zadataka vodnih i četnih bolničara, nosilaca ranjenika, higijeničara, đezinfektora, kao i osoblja za negu ranjenika i bolesnika u bolnicama. Te kurseve organizovale su skoro sve jedinice, odredskie ambulante, brigadna prebijališta, divizijske i područne bolnice. Praktički to se činilo gde god je postojao lekar ili medicinar i gde je bilo bar i minimum uslova za to. Na tim kursevima sticala su se osnovna znanja za pružanje prve pomoći, o ličnoj i kolektivnoj higijeni, o zaraznim bolestima, sterilizaciji i slično.

Srednji sanitetski kadar, stvaran je takođe kroz kurseve na kojima se osposobljavao za obavljanje zadataka referenata bataljona i odreda, zamenika referenata brigada, glavne bolničarke bolničkog odeljenja ili bolnice, i sličnih dužnosti. Uz proširivanje znanja iz tematike sa nižih kurseva, tu su se obrađivale i teme iz organizacije sanitetske službe, anatomije i fiziologije, male hirurgije, epidemiologije. Ti kursevi najčešće su održavani u divizijskim bolnicama ili pri bolnicama područja, odnosno korpusnih vojnih oblasti.

U kasnijem razvoju formirane su i škole sa stalnim tečajevima za različite sanitetske profile, čiji je rad, zavisno od prilika, bio manji ili više kontinuiran. Osim ovih, organizovani su i kursevi na kojima su obučavani kadrovi za obavljanje nekih specifičnih zadataka. To su, na primer, bili kursevi

²⁶⁸ ZSS, knj. 7, str. 43.

za apotekarske pomoćnike, instrumentarke, fizioterapeute, zdravstvene nadzornike, rukovodioce zdravstvenih stanica i slično.

Usavršavanje, odnosno stručno uzdizanje obuhvatalo je sve profile sanitetskih kadrova. Kroz razne dopunske kurseve vršilo se osposobljavanje nižeg i srednjeg kadra za određene dužnosti u trupi i u bolnicama. Medicinari su najčešće obuhvaćeni kursevima na kojima su osposobljavani za referente saniteta brigada i zamenike referenata divizije. Mlađi lekari i apsolventi medicine upućivani su na rad u bolnice kod iskusnijeg hirurga da bi, radeći sa njima, ovladali osnovnim znanjima iz hirurgije. Tako se osposobljavao kadar za popunu hirurških ekipa. Nastojalo se da se za takvo stručno uzdizanje koriste i savezničke hirurške ekipe.

Kada se pružila prilika, i pojedini iskusniji lekari i hirurzi upućivani su u Italiju u savezničke bolnice radi upoznavanja sa najnovijim dostignućima u obradi ratnih rana i zbrinjavanju ranjenika i bolesnika.

Poseban vid obrazovanja, koji je permanentno i uporno tekao, bilo je usmeravanje sanitetskih kadrova u usvajajući i sprovođenju jedinstvenih principa organizacije i taktike sanitetske službe, i stvaranje istih osnovnih gledišta i postupaka za higijensko-epidemiološke mere i prihvatanje i primenu savremenih metoda pri zbrinjavanju ranjenika.

Sve ovo solidna je osnova za objektivno ocenjivanje uloge, značaja, uloženih napora i uspešnosti obrazovanja sanitetskih kadrova. Činjenica dà se, i u posebnim okolnostima i uslovima NOR-a uspevalo da se obezbede stalno rastuće potrebe u sanitetskom kadru i dostigne potreban stručni nivo, dokaz su vidnih rezultata u tom poslu.

Neosporno je da se time znatno doprinelo ukupnom uspehu sanitetske službe u izvršavanju njenih zadataka u ratu.